

The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 B'-Γ'

Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα

Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

doi: [10.12681/grsr.185](https://doi.org/10.12681/grsr.185)

Copyright © 1977, Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Burgel, G., & Θεοφίλου Μ. Δ. (1977). Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 30, 190-213. <https://doi.org/10.12681/grsr.185>

άγροτικές έρευνες στήν Έλλάδα

του
Guy Burgel

Καθηγητή στο Université
de Paris X — Nanterre

Μετάφραση: Δρ. Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

Αυτό το έργο δημοσιεύτηκε στο *Mémoires et Documents*, τόμος 13, έκδοση του CNRS, Παρίσι, 1972.

Η άγροτική οικονομία και η άγροτική κοινωνία της σύγχρονης Ελλάδας παύουν πιά να βρίσκονται στην άφανεia.¹ Ωστόσο, λείπουν ακόμη πολλές περιφερειακές μελέτες για να μπορέσει κανείς να επιχειρήσει μία αξιολογία συνολική σύνθεση.

Εκείνο που λείπει κυρίως είναι μία πραγματική άγροτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, από την οποία θα καταφαινόταν ή συνεχόμενη ή διακεκομμένη πορεία της σημερινής καταστάσεως. Παρ' όλ' αυτά, στη διάρκεια των ταξιδιών και των ερευνών μας στην ελληνική ύπαιθρο, αναγκαστήκαμε να προβούμε σε όρισμένες συσχετίσεις: πέρα από τα διάφορα ιστορικά δεδομένα και τις τοπικές συνθήκες, ή πρόσφατη και με έπιταχυνόμενο ρυθμό εξέλιξη, άφου άρχισε ή οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας, βάζει τή σφραγίδα της ολοένα και πιο βαθιά στά τοπία και στους ανθρώπους. Καί πρώτ' άπ' όλα, ή κινητικότητα του άγροτικού πληθυσμού. Τό φαινόμενο δέν είναι καινούργιο στην ελληνική ύπαιθρο. Η μαζική έγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων της Μ. Άσίας άπό τό 1922 μέχρι τό 1930 είναι ακόμη ολοζώντανη στό πνεύμα και τή νοοτροπία των χωρικών που κατοικούν τις πεδιάδες της Βόρειας Ελλάδας: τή Θεσσαλία, τή Μακεδονία, τή Θράκη. Ωστόσο, έδω και είκοσι χρόνια, ή κίνηση αλλάζει κατεύθυνση και χαρακτήρα. Δέν άδειάζουν πιά μόνον οι όρεινές περιοχές, αλλά και οι πεδιάδες χάνουν τους ανθρώπους τους.

Βέβαια, στην Θεσσαλία και τή Θράκη κυρίως, ή μόνιμη έγκατάσταση των νομάδων (Βλάχοι-Σαρακατσάνοι)² φέρνει νέο αίμα στην πεδιάδα. Τελικά όμως, πρόκειται μάλλον για άλλαγή προτιμήσεων σχετικά με τό κατάλυμα της πεδιάδας που φιλοξενούσε κάθε χειμώνα ζώα και ανθρώπους, και όχι για μία επανάσταση. Έτσι, περνάμε άπό ένα «άντιστροφο ήμινομαδισμό, όπου τό μόνιμο στοιχείο είναι τό όρεινό χωριό... σε ένα άμεσο ήμινομαδισμό». ³ Μέ πενήντα τουλάχιστον χρόνια καθυστέρηση, ή Θεσσαλία γνωρίζει άπ' αυτή τήν

1. Βλ. κυρίως: Guy Burgel, *Pobía, étude géographique d' un village crétois*, Athènes, 1965, 140 σελίδες, John Campbell και Ph. Sherrard, *Modern Greece* (chapitre «The Greek Countryside»), Londres, 1968, 424 σελίδες, E. Fuldner, *Agrar geographische Untersuchungen in der Ebene von Thessaloniki*, Frankfurt/Main, 1967, 146 σελ., B. Kayser, *Margariiti*, Athènes, 1964, 39 σελ., P.-Y. Pécoux, *Les paysans de la rive orientale du Bas Nestos*, Athènes, 1969, 61 σελ., M. Sivignon, «Aspects d' une plaine méditerranéenne: la Thessalie», *Revue de Géographie de Lyon*, 1965, σελίδες 101-129, του αυτού: «Les pasteurs du Pinde septentrional», *Revue de Géographie de Lyon*, 1968, σελίδες 5-43.

2. Βλάχοι και Σαρακατσάνοι είναι δύο πρωταρχικές πολιτισμικές (ethnies) ομάδες των ποιμένων-νομάδων που συναντάει κανείς στην Έλλάδα.

3. M. Sivignon, «Les pasteurs du Pinde septentrional», όπ.π.

άποψη τις ίδιες διαδικασίες που όδήγησαν τους όρεσιδίους ποιμένες του όρους Κυλλήνην, στην Πελοπόννησο, να ριζώνουν εκεί και να γίνουν γεωργοί στην παράκτια πεδιάδα του Κορινθιακού Κόλπου.

Πραγματικά, η άγροτική Έλλάδα ζει συγχρόνως δύο στάδια που άκολουθήθηκαν διαδοχικά στη Δυτική Μεσόγειο: την κάθοδο του όρεινου πληθυσμού προς την πεδιάδα, και την άγροτική έξοδο προς τις πόλεις, η οποία επηρεάζει στο έξζης περισσότερο ίσως την πεδιάδα παρά τó βουνό. Έτσι, από τó 1950 τά κύματα τών μεταναστών, που συγκλίνουν από την Πελοπόννησο προς την Άθήνα, προέρχονται από τις πεδιάδες της Ήλείας, καθώς και από τά βουνά της Λακωνίας και της Άρκαδίας. Μέ τόν ίδιο τρόπο, τά λεκανοπέδια της Μακεδονίας εφοδιάζονται από δώ κι έμπρός την πρωτεύουσα με περισσότερους κατοίκους άπ' ό,τι τά χωριά της Πίνδου και τού Όλύμπου.

Και τά που μέσα σ' αυτόν τόν άγροτικό κόσμο, που 'χει επηρεασθεί από τις έναλλαγές της ιστορίας που οί φάσεις της άλληλοδιαδέχονται ή μία την άλλη, παρεμβαίνει ό παρατεταμένος άπόηχος της βιομηχανικής Εύρώπης που ζητάει έργατικό δυναμικό. Όπως ό άγροτικός πληθυσμός της Δυτικής Εύρώπης άφανιζόταν τόν 19ο αιώνα άκολουθώντας τους ρυθμούς της εκβιομηχανίσεως, έτσι και οί ελληνικές επαρχίες άφανιζόταν άκολουθώντας τις τάσεις της γεωργικής οικονομίας, με την επιτάχυνση που παρατηρείται σ' όλους τους τομείς και που έχει σαν άποτέλεσμα να απέχει σήμερα ή Θεσσαλονίκη από τó Μόναχο 24 ώρες με τó τραίνο.

Μέ τά νέα αυτά χαρακτηριστικά, ή μετανάστευση προς τους βιομηχανικούς πόλους της Δυτικής Εύρώπης δέν έχει πιά τις συνέπειες που είχε τó χωρίς γυρισμό ξεκίνημα γιά την Άμερική ή την Άυστραλία, ή άκόμη ή άγροτική έξοδος προς τις πόλεις τού έσωτερικού.

Κατά περίεργο τρόπο, αυτούς που φεύγουν γιά τη Γερμανία εκείνοι που μένουν τους περιβάλλουν με περισσότερες φροντίδες και περιποιήσεις άπ' ό,τι αυτούς που πρόκειται να έγκατασταθούν στην Άθήνα: στην πρωτεύουσα πρέπει να κυνηγάς την τύχη σου, ή άβεβαιότητα της έπιτυχίας συμβαδίζει με τους πειρασμούς της πόλεως: στη Γερμανία, τó αίσθημα της ασφάλειας και οί ύψηλές άποδοχές άποτελούν τις βασικές προϋποθέσεις μιås διαμονής που κατά τά άλλα είναι πολύ σκληρή. Στους μετανάστες που είναι στην Άθήνα στέλνουν δέματα ή μιτονίνα με λάδι και από τους έργάτες της Γερμανίας έρχονται έπιταγές. Η πρόσκαιρη μετανάστευση στο έξωτερικό άποφέρει στην άγροτική εκμετάλλευση εισοδήματα σε ρευστό χρήμα.

Η δεύτερη μεταβολή που παρατηρείται στίς

επαρχίες που βρίσκονται σε έξέλιξη, είναι οικονομική και τεχνική. Η εκμηχάνιση άπλώνεται σε όλες τις περιοχές με τόσο ύπερβολικά ταχύ ρυθμό, που δέν τόν επιτρέπει ούτε τó ύψος τών άγροτικών εκμεταλλεύσεων, ούτε ή μετριότητα τών άγροτικών εισοδημάτων. Άλλά αυτό, καθώς και ή τάση γιά κάθε είδους άγορά, πρέπει να άποδοθεί στη μεσογειακή νοοτροπία της έπιδειξσεως: κι αυτοί άκόμη που δέν έχουν τή δυνατότητα να κάνουν επενδύσεις, ένοικιάζουν τρακτέρ ή καλλιεργητική μηχανή με την ώρα, και μ' αυτόν τόν τρόπο ζητούν να τους άναγνωρισθεί άνθρωπινή άξια. Η χρήση χημικών λιπασμάτων διαδίδεται με τόν ίδιο τρόπο, αλλά μένουν άκόμη πολλά να γίνουν στο τομέα αυτό. Όστόσο, χάρη στην Άγροτική Τράπεζα, δέν ύπάρχει Έλληνας άγρότης που να μή χρησιμοποιεί βιομηχανικά λιπάσματα που κάνουν γόνιμο τó έδαφος, άν και πολλές φορές λόγω ύπερβολικής χρήσεως κινδυνεύουν να καούν οί φυτείες του.

Η μεταβολή της άγροτικής παραγωγής δέν είναι λιγότερο ριζική. Η άποδοτική άγροτική έπιφάνεια⁴ της χώρας άξιολογείται σε διπλή κλίμακα. Παντού ή πεδιάδα άξιοποιείται σε βάρος τού βουνού.

Άλλά κυρίως άπ' τη Βόρεια Έλλάδα με τις εκτεταμένες πεδιάδες προέρχεται όλοένα και περισσότερο τó πιο άξιόλογο μέρος της γεωργικής παραγωγής. Αυτό είναι φανερό ίδιως στην περίπτωση της σιτοπαραγωγής. Η αυτάρκεια της χώρας στον τομέα τών δημητριακών, από τó τέλος τού 1950, έγινε δυνατή με την αύξηση τών σιτοβολώνων και γενικά της παραγωγής, στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Θράκη.

Τά προγράμματα άναπτύξεως που καταρτίζονται στην πεδιάδα της Λάρισας (Θεσσαλία) ή της Σίνδου (Μακεδονία) άντισταθμίζουν προοδευτικά τά έγκαταλειμμένα άλώνια της Άρκαδίας και της Μεσσηνίας (Πελοπόννησος).

Η πρόδος των κερδοσκοπικών και έμπορικών καλλιεργειών είναι τó άλλο σμμαντικό χαρακτηριστικό της σημερινής έξελίξεως. Βέβαια, πριν πολλά χρόνια, ό Έλληνας χωρικός δέν ζούσε με οικονομική αυτάρκεια.

Η σχεδόν άποικιακού τύπου εκμετάλλευση τών νησιών από τους Ένετούς, ή έφαρμογή τού συστήματος τών «τσιφλικιών» στην ήπειρωτική Έλλάδα, σφυρηλάτησε γιά πολύν καιρό την παρά-

4. Σύμφωνα με τά στοιχεία της ΕΣΥΕ (βλέπε: Κατανομή της έκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως αυτής. Άθήνα, 1975), από τη συνολική έπιφάνεια της χώρας μόνο τó 30,0% άντιπροσωπεύει καλλιεργούμενες εκτάσεις (τις πεδινές εκτάσεις Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης κυρίως), οί όποιες άποτελούν και τη γεωργική γή. 41,9% άντιπροσωπεύονται από βοσκοτόπους, 22,5% από δάση, και 7,6% από εκτάσεις που καλύπτονται από νερά, οικισμούς, και διάφορες άλλες εκτάσεις (Σ.Μ.).

δοση τῆς προεξοφλήσεως στή γεωργική παραγωγή. Τό σημερινό ἀνοιγμα τῶν ἀγορῶν ἐνίσχυσε τίς καθιερωμένες εἰδικές καλλιέργειες καί ὀδήγησε στή δημιουργία νέων καλλιεργειῶν ἰδιαίτερα σημαντικῶν ἀπό ἐμπορική ἄποψη, ὅπως εἶναι ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροτεύλου.

Ἔτσι, πλάι στή μεσογειακή «τριλογία» τοῦ σίτου, τῆς ἐλιάς καί τοῦ κρασιοῦ, πού ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ—ἐκτός ἀπό τή Βόρεια Ἑλλάδα ὅπου δέν ὑπάρχει ἐλιά—τή βάση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ὑπάρχει ἡ Ἑλλάδα τῆς σταφίδας (Μακεδονία, Θεσσαλία), ἡ Ἑλλάδα τῶν ὄσπρων (στὴν περιοχή τοῦ Βερμίου, ἀπό τή Βέροια στήν Ἔδεσσα), καί ἡ Ἑλλάδα τοῦ καπνοῦ ποιότητος (Θράκη).

Ὅλες αὐτές οἱ καλλιέργειες πού προορίζονται γιά τήν ἀγορά, κι αὐτό εἶναι ἕνα τελευταῖο κοινό χαρακτηριστικό, εἶναι καλλιέργειες πού υποστηρίζονται ἀπό τό κράτος. Ὁ Ἕλληνας χωρικός καταχρεώνεται στήν Ἀγροτική Τράπεζα γιά τόν γεωργικό του ἐξοπλισμό, γιά ν' ἀγοράσει σπόρους, λιπάσματα ἢ ζῶα βελτιωμένης ράτσας. Ζητάει τιμές ἀγροτικῶν προϊόντων ὑψηλότερες ἀπό τίς διεθνεῖς, καί τό ἐπιτυγχάνει. Τό ἦμισυ σχεδόν τῶν Ἑλλήνων ζοῦν ἀκόμη ἀπό τή γεωργία: αὐτό εἶναι μιά διαπίστωση πρωταρχικῆς σημασίας. Ἀλλά ἡ πολιτική τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν δέν εἶναι, στήν οὐσία, παρά ἡ συνέπεια τοῦ αὐξανόμενου διαχωρισμοῦ μεταξύ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῶν τεχνικῶν καί ἀνθρώπινων διαρθρώσεων τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Καί ἐδῶ θρίσκειται ἡ αἰτία γιά τήν ὁποία ὁ ἀγροτικός πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας δέν προόδευσε.

Οἱ ἄνθρωποι φεύγουν, τά μέσα καλλιέργειας διαφοροποιοῦνται, ἡ παραγωγή μεταβάλλεται, ἀλλά ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, καθώς καί ὁ τεμαχισμός τῶν κλῆρων, παραμένουν. Οἱ ἀγροτικές δομές παρουσιάζουν στασιμότητα.

Ἐπομένως τό ἀγροτικό μέλλον τῆς χώρας ἐξαρτᾶται, ἀναμφίβολα, ἀπό τήν ἰκανότητα ἐξελιξέως τῶν δομῶν βασικά, καθώς καί ἀπό τά μεγάλα σχέδια τῆς χωροταξίας. Μ' αὐτό τό πνεῦμα, προσπαθήσαμε νά παρουσιάσουμε ἐδῶ τή συνθετική ἐμπειρία τῶν ἐρευνῶν πού πραγματοποιήθηκαν κατά τά ἔτη 1965, 1966 καί 1968, χάρη στίς ἀποστολές τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἐρεῦνης τῆς Γαλλίας. Σέ μιά γενική θεώρηση τῆς καταστάσεως, σέ τρία προβλήματα συγκεντρώνεται ἡ προσοχή μας:

Ἀρχικά, ἡ ἀνίσотητα στίς δομές τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας φάνηκε ὅτι ἐπρεπε νά ἐξετασθεῖ πρώτα. Ἡ παραδοσιακή εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς δημοκρατίας μπορεῖ νά ἔχει κάποια ἐξίτα σέ ἐπίπεδο γενικῆς παρουσιάσεως, ἀλλά εἶναι ἀνεπαρ-

κῆς ἂν προσπαθήσουμε νά καθορίσουμε τά ἐπί μέρους στοιχεῖα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Στή συνέχεια, μελετήθηκε ἡ ἐπίδραση τῆς πόλεως στήν ἀγροτική οἰκονομία. Τό μέρος ἐκεῖνο τῶν εἰσοδημάτων τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως πού διοχετεύεται στήν πλερισσότερη πόλη, στήν τοπική μητρόπολη καί κυρίως στήν πρωτεύουσα, φαίνεται συχνά ἀμελητέο, γιὰτί εἶναι δύσκολο νά γίνει ἀντιληπτό. Οἱ ἀγρότες πού ἀσκοῦν ἕνα μὴ γεωργικό κύριο ἐπάγγελμα, ἀλλά ἕνα μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους τό κερδίζουν ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, εἶναι περισσότερο γνωστοί.

Πράγματι, πρόκειται γιά τό ἴδιο φαινόμενο τῆς ἐξωτερικῆς προεξοφλήσεως σέ μιά ἀγροτική οἰκονομία, πού εἶναι ἤδη πολύ εὐθραυστη. Τέλος, ἔγινε προσπάθεια νά καθοριστοῦν οἱ σχέσεις μεταξύ ἀγροτικῆς ἐξόδου καί ἀγροτικῶν δομῶν. Οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι διπλές. Εἶναι διαφοροποιημένη ἡ μετανάστευση πρὸς τό ἐξωτερικό; Ἀποτελοῦν διαχωριστικούς παράγοντες ἡ γεωργική πικνότητα καί ὁ πλοῦτος τῆς γῆς; Ὡς πρὸς τίς συνέπειες, ποιὰ εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ἀναχωρήσεων στήν ἀγροτική οἰκονομία; Ἀνακατανομή τῶν ἀγροτικῶν χώρου ἢ νέες μορφές σχέσεων μέ τή γῆ; Αὐτά εἶναι τά ἐρωτήματα πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ τοπικά πλαίσια πολύ διαφορετικά, καί πού τήν προέλευσή τους θά σκιαγραφήσουμε στή συνέχεια.

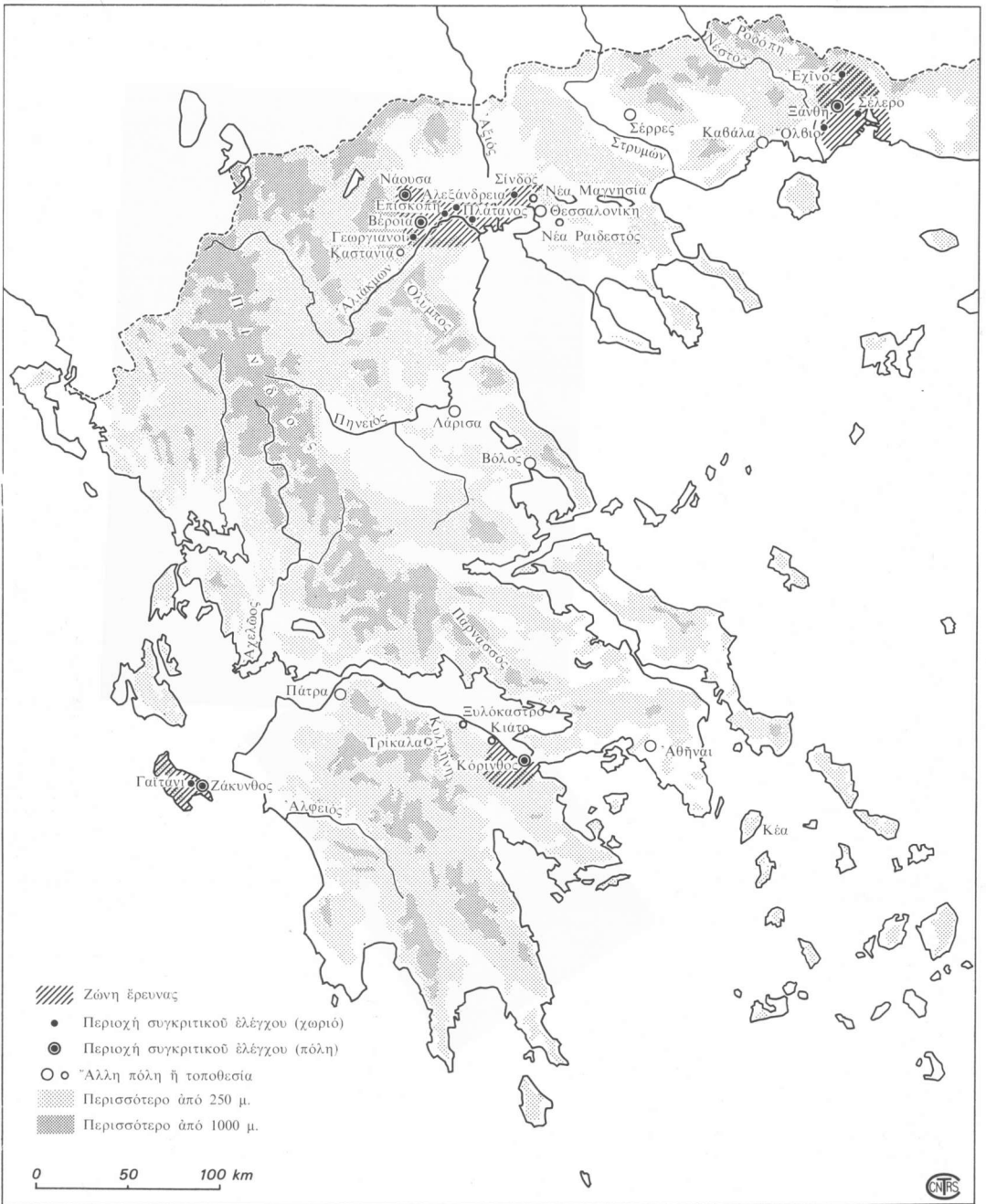
I. ποικίλοι στόχοι καί διαφοροποιημένοι ἀγροτικοί χώροι

Οἱ ἐρευνες ἔγιναν στήν περιοχή τῆς Κορίνθου (Πελοπόννησος), στή Ζάκυνθο (Ἰόνιο Πέλαγος), στοὺς πρόποδες τοῦ Βερμίου, στήν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης (Μακεδονία), καθώς καί στό διαμέρισμα τῆς Ξάνθης (Θράκη).

Κορίνθος: ἡ πώση ἐνός πληθυσμοῦ καί μιάς οἰκονομίας

Σέ κείνον πού διανύει τό στενό καί ἑλικοειδές⁵ τμήμα τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ μεταξύ Κορίνθου καί Πατρῶν, ἡ παραλιακή πεδιάδα δίνει μιά ἐντύπωση πλοῦτου πού σπάνια συναντᾶ κανεῖς στήν Ἑλλάδα. Τά χωριά διαθέτουν μικρές πόλεις πού παρουσιάζουν μιά εἰκόνα εὐημερίας (Κιάτο, Ξυλόκαστρο). Τά σπίτια εἶναι κομψά· τό μετόπι, πού ἔχει γίνει ἀναπαίτητο λόγω τῆς συχνότητος τῶν σεισμῶν, ἀντικατέστησε σχεδόν παντοῦ τήν πέτρα καί τήν πλίνθο. Οἱ προσόψεις τῶν σπιτιῶν, στολισμένες μέ ἄνθη, εἶναι ἀπόλαυση γιά τοὺς Ἀθη-

5. Ἐνας διπλῆς κυκλοφορίας αὐτοκινητοδρόμος ἔχει τεθεῖ σέ λειτουργία ἀπό τό 1970.

ΣΧΗΜΑ 1

ναίους παραθεριστές καί τούς ξένους τουρίστες πού τούς προσελκύει ἡ παραλία μέ τά χαλκία, τό γεγονός ὅτι μποροῦν νά νοικιάσουν εὐκόλα κάποιο κατάλυμα, καθώς καί τά τόσο διαφημιζόμενα πασιγνώστα τουριστικά clubs (Club Méditerranée). Τέλος, στήν ὑπαιθρο, πέραν τοιαύτῃα περιβάλλοντος τούς ελαιῶνες καί τίς φυτεῖες τῶν ἐσπεριδοειδῶν (λεμονιές κυρίως), πού τό σκοῦρο τους πρόσφορο χρώμα δίνει μιά νότα δροσιάς μέσα στό λιοπύρι τοῦ καλοκαιριοῦ. Τόν χειμῶνα, στόν καιρό τῆς συγκομιδῆς, οἱ καλλιεργητικές μηχανές, πού τίς σέρνουν ρυμουλκά, διασχίζουν τούς δρόμους, καί τά κιβώτια μέ τά φρούτα σχηματίζουν σωρούς στήν ἐξοδο τῶν δρόμων, περιμένοντας τά φορτηγά πού θά τά μεταφέρουν στήν κεντρική ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐάν ἀνηφορίσουμε σέ μιά ἀπό τίς πολυάριθμες κοιλάδες, πού ἀπό τήν Κορίνθου ὡς τό Ξυλόκαστρο τίς μέρες τῆς καταγιάδας κατεβάζουν χεῖμαρρους ἀπό λάσπη στή θάλασσα, ἄν ἀντικρύσουμε ἕνα τοπίο ἄλλου τύπου. Σ' ὄλο τό μήκος τοῦ Τρικαλιτικοῦ, ἀπό τό Ξυλόκαστρο ὡς τό χωριό Ρίζα, οἱ ὄπωρῶνες δίνουν τή θέση τους στά ἀμπέλια, πού σκαρφαλώνουν σέ κοκκινωπούς λόφους σκαμμένους ἀπό τή διάβρωση. Οἱ μικρές κοιλάδες κόβονται συχνά ἀπό μικρούς λόφους, ἡ κλίση τῶν ἐδάφους γίνεται ἀπότομη, παντού ὁμως ἀπλώνονται, φροντισμένα ἰδιαίτερα, τ' ἀμπέλια: τό βασίλειο τοῦ σταφυλιοῦ τῆς Κορίνθου. Ἄν ἀνεβούμε ἀκόμα ψηλότερα στήν κοιλάδα, τό τοπίο ἀλλάζει. Οἱ λόφοι ξανακλείνουν σέ μιά ἀπότομη πλαγιά, ὅπου ὁ δρόμος ἀνεβαίνει μέ κορδέλλες. Κι ὕστερα προβάλλουν μπροστά μας ὀρίζοντες πῶ ἀνοιχτοί: σέ ὑψόμετρο 1.000 μέτρων καί σέ ἀπόσταση 10 χιλιομέτρων ἀπό τή θάλασσα, τά Τρίκαλα μᾶς προσφέρουν τό καταπράσινο πλαίσιο ἑνός ὄχι πολύ ψηλοῦ βουνοῦ πού ξεκουράζει τό μάτι καί πού εἶναι κατάφυτο ἀπό καστανιές καί καρυδιές.

Οἱ Ἀθηναῖοι τῆς μέσης τάξεως ἐρχονται τό καλοκαίρι ν' ἀναπαυθοῦν στά λιγοστά ἄνετα ξενοδοχεῖα, ἢ στά παλιά πατρογονικά τους σπιτία, πού ὅσοι τά 'χουν διατηρήσει τούς ἐδῶσαν μιά νέα διαρρύθμιση.

Οἱ παραθεριστές δίνουν νέα ζωή στά τρία χωριά, Ἄνω, Μεσαῖα καί Κάτω Τρίκαλα, πού τό χειμῶνα κατοικοῦνται ἀπό δέκα περίπου οἰκογένειες. Καί ὁμως, πρὶν 100 περίπου χρόνια, ὁ χῶρος αὐτός ἦταν τό λίκνο μιάς ἐνημερούσας ἀγροτικής κοινότητας, πού τή διαφέντευε πολιτικά καί οικονομικά ἡ οἰκογένεια Νοταρά. Οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν μέ τήν καλλιέργεια δημητριακῶν, σέ συνδυασμό μέ τήν κτηνοτροφία. Ἡ πεδιάδα ἦταν ἐρημη. Τό Ξυλόκαστρο ἦταν τότε ἕνα ἀπλό χωριουδάκι ψαράδων, πού ἀναπτύχθηκε ὅταν πέρασε ἀπό κεῖ ἡ βασίλισσα Ἀμαλία γύρω ἀπό τή Ρίζα, ἐκτείνοντας ἀπέραντες ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις

πού χρησιμοποιεῖται γιά τή χειμερινή βοσκή. Προοδευτικά, ἡ πεδιάδα ἐποικίστηκε. Ἡ οἰκογένεια Νοταρά ἐμβολίασε τίς ἀγριελιές στήν πεδιάδα καί τίς ἐκμεταλλεῖσάν με συμβόλαια πού τῆς ἐξασφάλιζαν τό ἥμισυ τῆς συγκομιδῆς (μισακά). Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, δημιουργήθηκε χειμερινός οἰκισμός, ἀλλά ὁ ὄρεινός οἰκισμός παρέμεινε ἡ ἕδρα τῆς κοινότητος.

Τό ἀποφασιστικό βῆμα ἐγίνε πρὶν ἀπό τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅταν τά ὄρεινά χωριά ἐγκαταλείφθηκαν ὀριστικά. Ἀπό τότε, ὁ πληθυσμός καί ὁ οικονομικός πλοῦτος συγκεντρώθηκαν στήν πεδιάδα. Παρ' ὅλ' αὐτά, οἱ ἀνθρώπινοι δεσμοί δέν παύουν νά ἐνώνουν τήν πεδιάδα μέ τό βουνό: ὅλες οἱ παράλιες κοινότητες κατέχουν γαίες στήν ἐνδοχώρα, πού τό καλοκαίρι τίς νοικιάζουν σέ ἐπαγγελματίες κτηνοτρόφους. Ἔτσι, τούς βοσκότοπους τῶν Τρικάλων, ἀπό τίς 20 Ἀπριλίου μέχρι τίς 20 Ὀκτωβρίου, τούς χρησιμοποιοῦν δεκαπέντε οἰκογένειες βλάχων,⁶ πού ὀδηγοῦν ἐκεῖ μέ αὐτοκίνητα, 6-7.000 πρόβατα. Τό χειμῶνα, τά κοπάδια αὐτά κατεβαίνουν στήν περιοχή τῶν Μεγάρων ἢ στή Σαλαμίνα.

Ἡ γεινιαισῆ τῆς Κορίνθου, μικρῆς πόλεως 15.000 κατοίκων, μέ τήν Ἀθήνα (80 χλμ.) πού φαίνεται νά τήν παραλῦει, μᾶς ἐπιτρέπει νά μελετήσουμε τήν εἴσοδο μιάς τοπικῆς ἄστικῆς τάξεως σ' αὐτό τό ἀγροτικό περιβάλλον, καθώς καί τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ πρωτεύουσα σέ μιά γειτονική περιοχή. Σύμφωνα μέ τή γεωργική ἀπογραφή τοῦ 1961, 1.423 καλλιεργητές καλλιεργοῦσαν 2.350 περίπου ἔκταρια⁷ ἀπό τά ὁποῖα μόνο 1.064 βρίσκονταν ἔξω ἀπό τά κοινοτικά ὄρια. Περισσότερο ἀπό τό 1/3 τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπό ἀμπέλια (891 ἑκ.) καί περισσότερο ἀπό τό 1/4, ἀπό ὄπωρῶνα δένδρα (679 ἑκ.), δηλαδή ἀπό ἐλιές (69.000 δένδρα) καί ἐσπεριδοειδή (100.000 δένδρα). Τέλος, ἀπ' ὅλη τή γεωργική ἐκταση ἀρέθονταν μόνο τά 36%. Ὅπως βλέπουμε λοιπόν, πρόκειται γιά μιά μεσογειακή κερδοσκοπική γεωργία (σταφίδες, λάδι, ἐσπεριδοειδή), στό πλαίσιο πολῶν μικρῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεῦσεων.

Ζάκυνθος: ἡ σφραγίδα τοῦ παρελθόντος

Τό «Φιόρε τοῦ Λεβάντε», πού δέν ἀπέχει παρά μονάχα μιά ὥρα μέ «φέρυ-μπόουτ» ἀπό τήν ἀκτή τῆς Ἡλείας, συναρπάζει ἀκόμη τόν ἐπισκέπτη, ἐκατό καί πλέον χρόνια μετά τήν προσάρτησή του στήν Ἑλλάδα. Ἡ Ζάκυνθος, μέ τά καμπαναριά της, τά ἀνιθωτά ἀρχοντικά της, ὅλα θαυμάσια ἀνοικοδομημένα μετά τόν καταστρεπτικό σεισμό τοῦ 1953, τίς λιθόστρωτες πλατεῖες της, τούς κα-

6. Βλέπε τήν ὑποσημείωση 2, ὅπ.π.

7. 235 στρέμματα. (Σ.Μ.).

θαρούς της δρόμους, θυμίζει πολύ περισσότερο μικρή πόλη της Β. Ιταλίας παρά κωμόπολη της σημερινής Ελλάδας. Οί έξοχές της είναι κι αυτές εξαισίες. Τό νησί είναι χωρισμένο σε μιά πεδιάδα, πού καταλαμβάνει τό ανατολικό τμήμα κατά τό ήμισυ, και σε μιά σειρά από λόφους (500-600 μ.), πού καλύπτει όλο τό δυτικό τμήμα. Ἡ πεδιάδα, πυκνοκατοικημένη, μέ πολλούς και ώραιους δρόμους, συγκεντρώνει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ γεωργικοῦ πλοῦτου τῆς Ζακύνθου, πού είναι ἡ σταφίδα, τά ἐλαφρά κρασιά καί ἡ ἐλιά. Παρ' όλο πού οἱ καλλιέργειες στή Ζάκυνθο είναι οἱ συνηθισμένες ἐξειδικευμένες καλλιέργειες πού ἀπαντοῦν σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα, ὥστόσο τό ἀγροτικό τοπίο είναι πρωτότυπο, ἄν και θυμίζει πάντα τήν «cultura promiscua»⁸ τῆς πεδιάδας τῆς Πάδουας, μέ τή διαφορά ὅτι ἐδῶ ἡ ἐλιά ἀντικαθιστᾶ τή λεύκα. Οἱ σειρές τῶν κορινθιακῶν σταφιδαμελιῶν ἐναλλάσσονται μέ τίς πρασιές τῶν λαχανικῶν. Ὁ δρίζοντας είναι περιορισμένος καί δέν φθάνει μέχρι τόν οἰκισμό, πού μετά τόν πυρετό τῆς τελευταίας ἀνοικοδομήσεως δέν είναι πιά διασπαρμένος καί δέν είναι κρυμμένος μέσα στό πράσινο.

Τό θουνό γύρω ἀπ' τό χωριό Βολίμες, γιά παράδειγμα, στά θόρακα τοῦ νησιοῦ, δίνει τήν ὄψη ἐρημου καί γυμνοῦ τοπίου, ὅπως είναι οἱ πεδιάδες μέ τήν ξηρική καλλιέργεια (secano).⁹ Γύρω ἀπ' τό χωριό υπάρχουν ἀπογυμνωμένοι λόφοι μέ ὀμαλή κλίση, πού κόβονται ἀπό πέτρινους τοίχους· ἐκεῖ γύρω, τόν Αὔγουστο, φυτρῶνουν κάτω ἰσχνές καλαμιές ὅπου οἱ κότες καί οἱ ἀγελάδες τύπου Schwitz-Κέα¹⁰ ἀναζητοῦν τήν τροφή τους. Στίς πού ἀποκαρυσμένες πλαγιές, μεγάλες ἐκχερῶσεις ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα τή θαμνώδη θλάστηση πού ἀποτελεῖται ἀπό σχοίνους ὕψους

ἐνός μέτρου, καί περισσότερο. Στίς ἀποξηραμένες κοιλάδες, οἱ διόδοι ἐπικοινωνίας (διάσελα)¹¹ κόβονται μέ ἀναβαθμιές (ταράτσες: terrasses), καί υπάρχουν ἀγροί εὐφορώτεροι, ὅπου βρίσκει κανεῖς μερικά ἐλαιόδενδρα. Ἀλλά τό θουνό είναι τό κατ' ἐξοχήν πεδίο τῆς ἐκτατικής καλλιέργειας δημητριακῶν, καθῶς καί τῆς κτηνοτροφίας.

Περισσότερο κι ἀπ' τά τοπία, ἡ κοινῶνία τῆς Ζακύνθου φέρει τή σφραγίδα τοῦ «δουτικοῦ» παρελθόντος της. Οἱ ἀστοί είναι περισσότερο πολιτισμένοι, οἱ τρόποι τους περισσότερο ἐξευγενισμένοι. Ὅπως καί νά ἔχει τό πρᾶγμα, ἡ ὑπαιθρος παρυσιαίει μερικά ἀξιοσημείωτα χαρακτηριστικά. Ἐνα μάτι, συνηθισμένο στήν εἰκόνα τῆς ἐλληνικῆς ὑπαιθρου, φαρνιαξέται ἀπό τίς μεγαλοπρεπεῖς εἰσόδους μέ τούς σκαλιστούς κίονες πού βλέπει κανεῖς στίς ἄκρες τῶν δρόμων τῆς πεδιάδας, καθῶς καί ἀπό τά παλιά ἀρχοντικά τῆς Ζακύνθου. Χρειάστηκε μιά ἐπισταμένη ἔρευνα γιά ν' ἀνακαλύψουμε μέσα σ' ἕνα ἀπ' αὐτά τά ἀρχοντικά, ἕναν γνήσιο εὐγενή-γαιοκτήμονα (gentleman-farmer) ἐλληνοποιημένο. Πρόκειται γιά τόν κόμητα Κομμοῦτο πού είναι γόνος μῆς οἰκογένειας ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί διατηρεῖ σέ μιά αἰθουσα διδασκαλίας ἀρχαία καί χρονολόγεται ἀπό τόν 16ο αἰώνα. Ὁ κόμης Κομμοῦτος, πού μιλάει τά ἰταλικά τόσο καλά ὅσο καί τά ἐλληνικά, ἐκμεταλλεύεται μέ σύγχρονα μέσα μιά ἐκταση 37 ἐκταρίων (3,7 στρεμ.) ἐνός καί μοναδικοῦ συγκροτήματος: 21 ἐκτάρια ἀμπέλια, ἀπ' τά ὁποῖα 13 φυτεμένα μέ κορινθιακή σταφίδα, καί 16 μέ ἐλιές. Τό μέγεθος τοῦ γεωργικοῦ χώρου δέν ἄλλαξε ἀπό τόν 19ο αἰώνα: οἱ μοναδικές μεταβολές είναι τεχνικές (ἐκμηχάνιση) καί οἰκονομικές: ἡ ἐλιά ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπό τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἀλλά ἀναπτύσσεται δύσκολα λόγω τοῦ συναγωνισμοῦ τῆς κορινθιακῆς σταφίδας στίς ἀγορές τοῦ ἐξωτερικοῦ, καί τῆς ἐλλείψεως ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού ἀπασχολεῖται στοῦς ἀμπέλωνες.

Στή Ζάκυνθο υπάρχουν δύο κοινότητες συγκριτικοῦ ἐλέγχου (communes témoins), τίς ὁποῖες μελετήσαμε ἰδιαίτερα: τήν ἴδια τήν πόλη τῆς Ζακύνθου καί τό χωριό Γαϊτάνι, λίγα χιλιόμετρα ἐξῶ ἀπ' τή Ζάκυνθο, στήν πεδιάδα. Τό 1961, ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου εἶχε 9.500 κατοίκους,¹² καί ἀπό ἐνέργο πληθυσμό 4.000 περίπου ἀτόμων μόνο λίγο περισσότερο ἀπό 300 κατοίκους δήλωσαν ὅτι ἀποζῶν ἀπό τή γεωργία ἡ τῶ ψάρεμα. Τήν ἴδια ὄμως χρονική περίοδο, ἀπαριθμήσαμε 443 γεωργοκαλλιηργητές, πού κατοικοῦσαν στήν πόλη καί

8. Ἡ «cultura promiscua» ἢ «cultura mista» είναι ἰταλικός ὄρος, πού ἔχει εἰσαχθεῖ στό λεξιλόγιο τῆς ἀγροτικῆς Γεωγραφίας παγκόσμια, καί πού σημαίνει τή μικτή καλλιέργεια, πού είναι χαρακτηριστικό τοῦ συστήματος καλλιέργειας (systeme de culture) τῶν μεσογειακῶν χωρῶν. Εἰδικότερα, μέ τόν ὄρο αὐτό ἐννοοῦμε τήν καλλιέργεια (la culture) περισσότερων φυτῶν στόν ἴδιο ταυτόχρονα ἀγρό. Μπορεῖ νά συνοδευεῖται ἢ ἔχει ἀπό ἀρδευση, ἀλλά πάντοτε χρειάζεται ὑγρά ἐδάφη καί υπεράφη, καί δέν ἀντέχει τήν ἠερσία γιά πολὺν καιρό. Τό πραγματικό σύστημα «μικτῆς καλλιέργειας» πρέπει νά τό ἀναζητήσουμε κυρίως στήν Κεντρική Ἰταλία (Τοσκάνη καί Ἐμιλία) (Σ.Μ.)

9. Ἡ λέξη «secano» είναι ἰσπανική καί ἔχει εἰσαχθεῖ σάν ὄρος στό λεξιλόγιο τῆς ἀγροτικῆς Γεωγραφίας. Σημαίνει τήν ξηρική καλλιέργεια, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀρδευόμενη καλλιέργεια (regadio - ἰσπανική λέξη). Στήν Ἰσπανία, ἡ ἀρδευόμενη καλλιέργεια (regadio) διαχωρίζεται ἀπό τήν ξηρική καλλιέργεια (secano). Γενικά, στά μεσογειακά τοπία είναι ἐντονη ἡ παραδοσιακή ἀντίθεση μεταξύ τῶν ἀρδευομένων καί τῶν ξηρικών χωρῶν (Σ.Μ.).

10. Πρόκειται γιά ἐκλεκτή ράτσα πού προέρχεται ἀπό διασταύρωση τῆς ράτσας Schwitz καί τῆς τοπικῆς ράτσας τοῦ νησιοῦ Κέα τοῦ Αἰγαίου. Διανέμονται ἀπό τήν Ἀγροτική Τράπεζα.

11. Talweg (ἢ thalweg, κατά τήν παλιά ὀρθογραφία) είναι γεωμορφολογικός ὄρος, πού ἔχει εἰσαχθεῖ στή γαλλική γεωγραφική ὀρολογία, μιά καί δέν υπάρχει στή γαλλική ἀντιστοιχία ὄρος. Ἐμεῖς στήν ἐλληνική μεταφράσαμε τόν ὄρο ὡς διάσελα, δηλαδή διόδους ἐπικοινωνίας (Σ.Μ.).

12. Κατά τήν ἀπογραφή τοῦ 1971, ἡ Ζάκυνθος εἶχε 9.339 κατοίκους (Σ.Μ.).

καλλιεργούσαν 635 ἑκτάρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 75 βρισκόνταν μέσα στά ὄρια τῆς κοινότητας. Περισσότερο ἀπὸ τὸ 40% τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπὸ δένδρα (κυρίως ἐλιές: 38.000 ρίζες), καί τὸ 10% ἀπὸ ἀμπέλια. Τὸ Γαϊ-τάνι εἶναι ἓνα μεγάλο χωριό 1.000 κατοίκων, πού τὸ 80% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ του ἀποξεί ἀπὸ τῆ γεωργία. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν περίπου 238 γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις, πού κάλυπταν 513 ἑκτάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περίπου τὸ ἕμισυ ἦταν φυτεμένο μὲ ἀμπέλια (241 ἑκτάρια) καί τὸ 1/5 μὲ ἐλιές (108 ἑκτάρια). Οἱ προσοδοφόρες μεσογειακὲς καλλιέργειες, πού στηρίζονται στὴν κορινθιακὴ σταφίδα καί τὴν ἐλιά, ἐδῶ συνοδεύονται ἀπὸ μεγάλες ἰδιοκτησιές πού διατηροῦνται καί πού συνορεύουν μὲ μικρὲς καί τεμαχισμένες ἰδιοκτησίες.

Ἡ περιοχή Βέροιας-Νάουσας: χώρος ἀναπτύξεως σχέσεων

Στὴ δυτικὴ Μακεδονία, 80 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ περιοχή τῆς Βέροιας προσφέρει ὅλες τὶς ὄψεις μιᾶς περιοχῆς μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται οἱ φυσικὲς καί ἀνθρώπινες σχέσεις. Πρῶτα-πρῶτα, ἀποτελεῖ μέρος τῶν ὑψωμάτων πού σχηματίζουν τὸν φυσικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου: ὕστερα, δεσπόζει πάνω στὶς προσχωσιγενεῖς πεδιάδες τοῦ Ἀλιάκμονα καί τοῦ Ἀξιῦ (Βαρδάρη): μερικὰ χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Νάουσας, τὸ Βέρμιο βρίσκεται στὸ ὕψιστο σημεῖο, πού ξεπερνᾷ τὰ 2.000 μέτρα. Ἡ περιοχή εἶναι ἐπίσης ζώνη ἐπαφῆς, λόγω τῶν μεγάλων τῆς δυνατοτήτων καί τῆς ποικιλίας τῶν γεωργικῶν τῆς ἐξειδικεύσεων. Τὸ βουνό εἶναι ψυχρὸ καί ὑγρὸ: σὲ ἀπόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴ Βέροια, τὸ χωριὸ Καστανέα, πάνω στὴν πλαγιὰ τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀλιάκμονα, ἀποξεί ἀπὸ τὶς πλουτο-παραγωγικὲς πηγὲς τοῦ δάσους καί ἀπὸ τὴν ἐπίσπορο καλλιέργεια τῆς πατάτας.¹³ Οἱ παρυφές τοῦ βουνοῦ χωρίζονται σὲ πολλοὺς τομεῖς, πού διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ὕψος καί τὴ θέση. Ἡ ἐνδο-χώρα εἶναι ὁροσειρῆ: τὸ χωριὸ Γεωργιανοί ποτίζεται ἀπὸ τὰ τρεχοῦμενα νερά τοῦ Τριπόταμου, καί τὸ τοπίο εἶναι περιφραγμένο (paysage bocager).¹⁴

Ἡ μηλιά εἶναι ὁ κυριότερος πλοῦτος τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἐξοχές εἶναι στ' ἀλήθεια περισσότερο φωτεινὲς καί περισσότερο ἠλιόλουστες: εἶναι τὸ βασίλειο τῶν ὀπαρώνων (ροδιανώτες κυρίως). Ὅσο κατεβαίνουμε πρὸς τὴν πεδιάδα, τόσο οἱ φυτεῖες τῶν ὀπαροφόρων δένδρων παραχωροῦν τὴ θέση τους στὶς μεγάλες καλλιέργειες: τὸ χωριὸ Πλάτανος, στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλιάκμονα, ἔχει σάν βασικὸ πλοῦτο τὸ στάρι, τὸ ζαχαροτεύτω καί τὸ ἀρδευόμενο βαμβάκι.

Ἄλλὰ αὐτὸ πού μετράει περισσότερο ἀπ' ὅτι τὰ τοπία καί οἱ γεωργικὲς ἐξειδικεύσεις, εἶναι ἡ συνύπαρξη δύο πολιτισμῶν, δύο νοοτροπιῶν, πού δὲν κατορθώνουν νὰ ξεαλείψουν τὸν ἑλληνισμό, πού τὸν κρατᾶνε ἀδιάσπαστο ἢ γλώσσα καί ἢ θρησκεία.

Οἱ πρόσφυγες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ξεριζωμένοι ἀλλὰ δραστήριοι, τηρητές τῆς ἰσοπολιτείας, μὲ κοινοτικὴ συνείδηση ἀλλὰ συγχρόνως καί μὲ δική τους προσωπικότητα, εἰδικευμένοι καλλιεργητές καί ἄνθρωποι μὲ ἀστική παράδοση, εἶναι γερά στεριωμένοι στὸ θεμέλιο τῆς ἀγροτικῆς παραδόσεως: οἱ αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς τοὺς σφυρηλάτησαν τὸ πνεῦμα τῆς ἐγκαρτερήσεως, τὴν ὑπομονή γιὰ τὴν ἀνισότητα τῶν μισθῶν καί τοῦ πλοῦτου, τὴν ἐμμονὴν στὸ σύστημα τῆς ἑκτατικῆς ἐκμεταλλεύσεως (οἰκονομία τσιφλικιοῦ).

Καί νὰ τὸ χωριὸ Ἐπισκοπὴ, στὴν πεδιάδα: τὰ δύο τρίτα τῶν οἰκογενειῶν ἦρθαν ἀπὸ τὸν Καύκασο, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1914, κ' ὕστερα ἔφυγαν, γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν πάλι, ὀριστικὰ αὐτὴ τὴ φορὰ, τὸ 1921. Τὸ ὑπόλοιπο ἓνα τρίτο, οἱ «Σκλαβοῦνοι», ἦταν ἦδη ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τὸ 1927 μέχρι τὸ 1936 μοιράστηκε στοὺς νεοφερμένους κλήρος ἀπὸ 40 στρέμματα (4 ἑκτάρια).¹⁵ Τὸ χωριὸ Γεωργιανῶν (ὁ τόπος τῶν Γεωργιανῶν), στοὺς λόφους, πίσω ἀπὸ τίς παρυφές, κατοικεῖται ἀπὸ 70 οἰκογένειες πού ἦρθαν τὸ 1921 ἀπὸ τὴν πόλη Kars τῆς Ἀνατολικῆς Τουρκίας. Ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὸ χωριὸ αὐτὸ, ὅλη ἡ περιοχή ἦταν βοσκοτόπος, νοικιασμένους ἀπὸ τὸν Τοῦρκο Μπέη στοὺς «Βλάχους». Ἀρχισαν νὰ σπέρνουν στάρι, πού δὺσκολα εὐδοκίμοῦσε, ἐξ αἰ-

¹³ Ἐνὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κάμπου (champagne, openfield) εἶναι: ἀγροὶ ἀπεριφρακτοί, συγκεντρωμένη οἰκίηση, καλλιέργεια ὀλοκλήρης τῆς γῆς, καί μάλιστα μὲ τὴν συλλογικὴ ὑποχρέωση τῆς ἀναγκατικῆς ἀμειψισπορᾶς, δηλαδὴ τῆς ἐναλλαγῆς καλλιεργείων. Ἡ θεσσαλικὴ πεδιάδα π.χ. εἶναι μιὰ champagne, ὅπως οἱ πεδιάδες τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἔχει τὴν ἴδια μ' αὐτὲς ὄψη τὸ τοπίο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχει τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιφρακτῆς γῆς (bocage) εἶναι: ἀγροὶ πού περιβάλλονται ἀπὸ φράκτη πού εἶναι θάμνος, ξηρολιθιά, ἢ σωματόπλεγμα. Ὅταν κάθε ἀγροτεμάχιο περιφράσσεται ἐξ ὀλοκλήρου, πρόκειται γιὰ πραγματικὸ τύπο τοπίου «περιφρακτῆς γῆς» (vrai bocage) ὅταν ὅμως ὁ ἀγρὸς δὲν περιφράσσεται ἐξ ὀλοκλήρου, πρόκειται γιὰ «ἡμι-περιφρακτῆ» ἢ «ψευδο-περιφρακτῆ» γῆ (semi-bocage) ἢ «pseudo-bocage» (Σ.Μ.).

¹⁵ Τὸ στρέμμα εἶναι τὸ 1/10 τοῦ ἑκταρίου.

τίας τῶν τρεχομένων νερῶν. Καί ἀπὸ τὸ 1927 ἀρχίζει ἡ καλλιέργεια τῆς μηλιάς, πού ἡ καταγωγή τῆς χάνεται μέσα στοῦ μύθο.

Ὁ Λαναρᾶς, βιομηχανοῦ φασμάτων, πρόσφυγας καὶ αὐτὸς πού ἐγκαταστάθηκε στὴ Νάουσα, εἶχε τὴν ιδέα νὰ εισαγάγει φυτὰ ἀπὸ τὴν Ἱταλία. Τὸ 1934 γίνεται ἡ ὀριστική διανομὴ τῶν γαιῶν. Ἄλλὰ ἡ γῆ δὲν βοήθησε τοὺς πρόσφυγες νὰ ριζώσουν ἐκεῖ, γι' αὐτὸ ἦταν πάντα ἔτοιμοι γιὰ περπιέται καὶ φυγῆ καθήλωσε ὅμως μερικὲς οἰκογένειες ντόπιων, πού συνέχισαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία, ζώντας σὲ ἀπομονωμένα σπίτια λίγο ἔξω ἀπ' τὸ χωριό.

Ἐνας παράξενος τύπος πού συχνάζει στὶς ὄχθες τοῦ Ἀλιάκμονα εἶναι ὁ Χατζηγῶγος, γιὰ τὸν ὅποιο πολλὰ λέγονται. Ἄλλοι λένε ὅτι εἶναι πρότυπο πελάτη τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού δὲν διστάζει νὰ τοῦ δανείσει μεγάλα ποσὰ γιὰ νὰ κατασκευάσει σύγχρονα τυροκομεία. Ἄλλοι, ὅτι αὐτὸς ὁ δικηγόρος τῶν 65 χρόνων, γιὸς ἐνὸς ἀγωγιάτη τοῦ Μπέη, πού ἐξασφάλιζε τὴν ἐφοδιοπομπὴ ἀπὸ τὴ Βέροια στὴν Κοζάνη, εἶναι ἰδιοκτῆτης ἐνὸς σύγχρονου τσιφλικιοῦ: θὰ ἐκμεταλλεῖτο 3.000 ἔκταρια (30 στρέμματα) δάσους, θὰ νοίκιαζε χιλιάδες ἔκταρια θερινῶν βοσκότων κτηνοτρόφους τῆς Θεσσαλίας, ἀπ' τοὺς ὁποίους θὰ ἀγόραζε τὸ γάλα σὲ χαμηλὴ τιμῆ, γιὰ νὰ τὸ πῆξει σὲ τυρί. Καί οἱ δύο ἄποψεις εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, σωστές.

Σ' αὐτὴ τὴν τῶσο ἀντιφατικὴ περιοχῆ, πολλαπλασιάσαμε τὴ δειγματοληψία. Μελετήθηκαν δύο μικρὲς πόλεις καὶ τρία χωριά. Ἡ Βέροια καὶ ἡ Νάουσα, μαζὶ μὲ τὴν Ἐδέσσα, συγκροτοῦν στὸ Βορρὰ μιά σειρά ἀπὸ μικρὲς πόλεις, πού ἀκολουθοῦν τὶς παρυφῆς τοῦ Βερμίου. Ἡ Βέροια, ὅπου τὰ σύγχρονα κτίρια γειτονεῦν μὲ τὰ τούρκικα σπίτια, εἶναι ἀναντίρρητα ἡ πιὸ δυναμικὴ. Κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1961, ἡ πόλη ἀριθμοῦσε 25.765 κατοίκους,¹⁶ 3.328 γεωργοεκμεταλλεῦτες, πού καλλιεργοῦσαν περισσότερα ἀπὸ 6.600 ἔκταρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο 2.800 βρίσκονταν μέσα στὰ κοινοτικά ὄρια. Τὸ ἕνα πέμπτο περίπου τῆς ἐκμεταλλευσόμενης γεωργικῆς γῆς καλυπτόταν ἀπὸ δενδροκαλλιέργειες. Ἡ Νάουσα, μικρότερη ἀπὸ τὴ Βέροια (15.752 κάτοικοι τοῦ 1961), εἶχε εὐμεροῦσα βιομηχανία μαλλιῶ, πού σήμερα βρίσκεται σὲ παρακμή. Ἡ ἐξειδίκευση στὰ φρούτα εἶναι περισσότερο ἀισθητὴ ἐδῶ ἀπ' ὅτι στὴ Βέροια. Ὑπάρχουν 2.500 γεωργοεκμεταλλεῦτες, πού καλλιεργοῦν 2.400 ἔκταρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισσότερα ἀπὸ 1.700 εἶναι φυτεμένα μὲ ὄπωροφόρα δένδρα.

Τὰ χωριά πού διαλέξαμε εἶναι ἐπίσης ἀντιπροσωπευτικά. Κοντὰ στοὺς λόφους, οἱ Γεωργιανοί, χωριὸ 267 κατοίκων, ἀριθμοῦσε 106 γεωργοεκ-

ταλλεῦτες, οἱ ὁποῖοι καλλιεργοῦσαν 300 ἔκταρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα 27 μὲ ὄπωροφόρα δένδρα. Στὴν πεδιάδα, στὸ χωριὸ Ἐπισκοπὴ (698 κάτοικοι) ὑπῆρχαν 193 ἐκμεταλλεῦσεις καὶ 622 καλλιεργούμενα ἔκταρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 15 μὲ ὄπωροφόρα δένδρα. Τὸ χωριὸ Πλάτωνα, μὲ 179 ἐκμεταλλεῦσεις, καλλιεργοῦσε περισσότερα ἀπὸ 1.000 ἔκταρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 76 μὲ ὄπωροφόρα. Τέλος, τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ περιοχὴ συγκεντρώνεται στὴν ποικιλομορφία: ἡ ἐπιβίωση μεγάλων περιοχῶν καὶ ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν στοὺς πρόσφυγες ἐπιτρέπουν νὰ ἐξετασθεῖ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως, παράλληλα μὲ τὴ βαθμιαία φθορὰ ἐνὸς συστήματος ἰσότητος: ἡ ἐξειδίκευση στὴ φρουτοκαλλιέργεια ἐκεῖ πού τελειώνει ἡ πεδιάδα, καθὼς καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς μεγάλης καλλιέργειας στὴν πεδιάδα, μᾶς εἰσάγουν σ' ἕναν προβληματισμὸ πού τὸν δημιουργοῦν ἄνισοι οἰκονομικοὶ καὶ τεχνικοὶ παράγοντες.

Ἡ πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης: ἡ ἐπίδραση τῆς μεγάλης πόλεως

Στὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης βασιλεύει καθ' ὀλοκληρίαν ἡ μεγάλη καλλιέργεια: σιτάρι, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο, τὸ ἕνα διαδέχεται τὸ ἄλλο, χωρὶς νὰ καταβάλλεται ιδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ ἄμεινισπορά, ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὶς τιμὲς τῆς Ἀγορᾶς, πού καθορίζονται ἀπὸ τὸ Κράτος. Τὸ καλοκαίρι, σιερὲς ἀπὸ τρακτέρ, πού σφύρονται ἀπὸ ρυμουλκὰ φορτωμένα μὲ τεύτλα, κατευθύνονται πρὸς τὸ μεγάλο ἐργοστάσιο ζαχαρέως πού βρίσκεται στὸ Πλατῶ, 20 χιλιόμετρα δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ ταχὺτατὴ ἀνάπτυξη τοῦ ζαχαρότευτλου στὶς πεδιάδες τῆς Β. Ἑλλάδας δείχνει τὴν ἐπιτυχία καὶ τὰ ὄρια τῆς πολιτικῆς τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν λιγότερα ἀπὸ 2.500 ἔκταρια μὲ ζαχαρότευτλα, ἐνὸς πέντε χρόνια ἀργότερα ὑπῆρχαν σχεδὸν 17.000. Ἀπὸ τὸ 1960, ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν 3 ἐργοστάσια ζαχαρέως, στὴ Λάρισα, στὸ Πλατῶ (Θεσσαλονίκης) καὶ στὶς Σέρρες. Ἐπὶ δύο χρόνια, οἱ εἰδικοὶ διδάξαν στοὺς χωρικοὺς τὴν καλλιέργεια τοῦ τεύτλου. Ἀργότερα, θεσπίστηκε γιὰ δύο χρόνια ἕνα θραβεῖο παροτρύνσεως, 200 ὄρχ. κατὰ καλλιεργούμενο στρέμμα. Ὑπογράφηκαν συμβόλαια γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν τεύτλων μεταξύ τοῦ Συνεταιρισμοῦ καὶ τοῦ ἐργοστασίου, τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀγοράζει τὴ συγκομιδὴ σὲ τιμὴ ὑπαίθρου. Τὸ ἐργοστάσιο, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕναν μηχανικὸ ἀνά τμήμα, ἀπατεῖ ἄγροτεμάχια τριῶν στρεμμάτων τὸ λιγότερο, τὴ χρησιμοποίησης χημικῶν λιπασμάτων καὶ τὴν παράδοση τεύτλων καθαρῶν καὶ σὲ καλὴ κατάσταση. Ἐάν σὲ μιά περιοχῆ ἡ φυτεμὲν ἔκταση ὑπερβαίνει τὸ 15%

16. Ἀπογραφή 1971, 29.528 κάτ. (Σ. Μ.).

της καλλιερгодιμένης επιφάνειας, τότε τὸ ἐργοστάσιο ἐξασφαλίζει τὴ χρῆση ἐλικοπτερου. Ἄλλα κάθε νόμισμα ἔχει καὶ τὴν ἄλλη του πλευρά. Τὸ ζαχαρότευλο ἀναστάτωσε τὰ συστήματα καλλιέργειας, χωρὶς ὅμως νὰ γίνῃ τὸ βασικό στοιχεῖο τῆς ἐναλλακτικῆς καλλιέργειας. Διάφορες πολιτικές πιέσεις εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα νὰ πολλαπλασιαστούν οἱ εὐεργετικοὶ τομεῖς: προκειμένου νὰ ἱκανοποιηθοῦν περισσότερο χωριά, τεμαχίστηκε ἡ δενδροφυτεμένη περιοχή καὶ κυρίως ἐπεκτάθηκαν οἱ ζῶνες καλλιέργειας σὲ ἀπόσταση πολλῶν δεκάδων χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο, πράγμα πού συνεπάγεται μακρές καὶ δαπανηρές πορείες μὲ τρακτέρ. Οἱ χωρικοί, παρ' ὅλα αὐτὰ, διαλέγοντας τοὺς σπόρους πού τοὺς χορηγήθηκαν καὶ ρυθμίζοντας κατάλληλα οἱ ἴδιοι τὰ μηχανήματα σπορὰς EBRA, κατορθῶνουν νὰ σπείρουν πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση ἂν αὐτὴ πού εἶχε ἐκμισθῶθαι ἐπίσημα. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ θεωρητικά θυμῶσιες ἀποδόσεις!

Στὸ ἐργοστάσιο ζαχάρως, πρόσφατα προστέθηκε ἕνα τμήμα παραγωγῆς ζωοτροφῶν (ὑπολείματα ἐργοστασίου ζαχάρως, ἐκπίεσμα θαμβακίου). Ἀκόμη δὲν ἔγινε, ὅπως ἀπὸ καιρὸ εἶχε προβλεφθεῖ, ἡ ἀνέγερση ἐνὸς ἐργοστασίου παρασκευῆς συμπυκνωμένου γάλακτος, πού θὰ καθιστοῦσε τὸ Πλατῶ, τὸ πρῶτο ἀγροτικό συγκρότημα τῆς χώρας, καὶ θὰ ἔδινε στὴ γύρω περιοχή τὸ ρυθμὸ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Οἱ πρόσφατες αὐτές ἐγκαταστάσεις ἐνισχύουν τὴν προσπάθεια πού καταβάλλεται ἀπὸ δεκαετίες γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς πεδιάδας τῆς Θεσσαλονικῆς—δηλαδή γιὰ τὴν ἐξυψίωση καὶ τὴν ἀποξήρανση τοῦ δέλτα τοῦ Ἄλιανκωνα, τοῦ Ἄξιου καὶ τοῦ Γαλλικῶ, πού ἄρχισαν πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἄρδευση καὶ τὸν ἀναδασμὸ τῆς γῆς, πού ἄρχισε πρὶν μιὰ δεκαετία περίπου.

Οἱ διάφοροι αὐτοὶ παράγοντες καθιστοῦν τὴν περιοχή μιὰ ἀπὸ τίς πού προοδευμένες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδας. Ἄλλα παρ' ὅλ' αὐτὰ, τὸ θάρος τῆς Ἱστορίας δὲν παύει νὰ ἔχει μεγάλη σημασία. Ἐδῶ ξαναβρίσκουμε ἀκόμη, καὶ συχνὰ στὰ ἴδια χωριά, ἐντόπιους καὶ πρόσφυγες. Βασικά, τὸ γεγονός ὅτι βρίσκεται κοντὰ ἡ Θεσσαλονικὴ, περιφερειακὴ μητρόπολις 500.000 καὶ πλέον κατοίκων, μεταβάλλει ριζικά τίς σχέσεις μετὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γῆς. Λίγα χιλιόμετρα μόνον βορειοδυτικά τῆς πόλεως, ἡ Νέα Μαγνησιὰ γνωρίζει τὴν τυπικὴ ἐξέλιξη τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, πού ἐπιπρεζόνται ἀπὸ τὸ ἀστικό περιβάλλον: ἡ μεγάλῃ καλλιέργεια δίνει τὸ προβάδισμα στὰ πρῶτα προϊόντα πού προορίζονται γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονικῆς, καὶ οἱ χωρικοὶ πούλανε μὲ αὐξανόμενον ρυθμὸ τὴ γῆ τους γιὰ ἀνοικοδόμησι. Περισσότερο ἀποκαρυσμένη (12 χλμ.), ἡ κοινότητα τῆς Σίνδου παρουσιάζει μεγαλύτερη ἀντίσταση στὴν ἀστικὴ διείδουση—ἀλλὰ κι ἐδῶ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἔχει κερδίσει ἡ

πόλη: οἱ μισθοὶ τῶν ἐργοστασίων καὶ τῆς ἀστικῆς οἰκοδομῆς προστίθενται στὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση ἢ στίς ἡμέρες τῆς γεωργικῆς ἐργασίας. Τέλος, ἀνατολικά τῆς πόλεως, στὴ Νέα Ραιδεστό π.χ., ἡ σχεδὸν μονοκαλλιέργεια τοῦ σκληροῦ σίτου ἐπιτρέπει μιὰ ἀκόμη μεγαλύτερη διάσπαση τοῦ τρόπου ζωῆς καὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας: δὲν εἶναι σπάνιο, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐκμεταλλεύσεως νὰ ἐξασκεῖ στὴ Θεσσαλονικὴ ἕνα μικρὸ ἀστικό ἐπάγγελμα (συνὰ πλανόδιος πωλητῆς), ἀφήνοντας στὴ γυναῖκα του, πού μένει στὸ χωριό, τὴ φροντίδα τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καὶ τὴ διαδικασία τῆς συγκομιδῆς.

Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ δύο σημαντικές κοινότητες τῆς δυτικῆς πεδιάδας τῆς Θεσσαλονικῆς: τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴ Σίνδο. Ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶναι μιὰ μεγάλῃ κομῆτολι (6.168 κάτ. τὸ 1961), στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Βεροίας, Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονικῆς. Ἡ κοινότητα ἀριθμοῦσε, στὴν ἀγροτικὴ ἀπογραφή τοῦ 1961, περίπου 1.300 γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεις, διαχωριζόμενες σὲ 5.000 ἑκτάρια (50.000 στρέμματα). Ἡ μέση ἐκμετάλλευση εἶναι 4 ἑκτάρια (40 στρέμματα), συγκεντρωμένα, μετὰ τὸν ἀναδασμὸ, σὲ ἕνα καὶ μόνον ἄροτρομάχι, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ἀρδευόμενο. Τὸ ἦμισυ τῆς ἐπιφάνειας τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως εἶναι φυτεμένο ἀπὸ θαμβάκι, 6-8 στρέμματα ἀπὸ φυτὰ γιὰ τὴν κτηνοτροφία—βασικά ἀραβόσιτο—, 3-4 στρέμματα ἀπὸ ζαχαρότευλα καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ σιτάρια.

Στὴ Σίνδο, κοινότητα 4.132 κατοίκων, 929 ἐκμεταλλεύσεις διαχωρίζονταν κατὰ τὸ 1961 σὲ 3.410 ἑκτάρια. Τὸ καλλιερгодιτικό σύστημα εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ σύστημα τῆς κοινότητος τῆς Ἀλεξάνδρειας. Προβλήματα ἀνθρώπινα δημιουργεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν ἀγρεργάτες χωρὶς γῆ, «ἀκτήμονες». Τὸ 1922, 450 οἰκογένειες, πού προέρχονταν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, προστέθηκαν στίς 50 ἐντόπιες οἰκογένειες.

Μετὰ τίς προσωρινῆς ἀνακατανομῆς τῶν γαιῶν, οἱ πρόσφυγες πῆραν, μετὰ τὴν πρόσχωση τοῦ Ἄξιου (1928-1931), ὀριστικά κλήρους (42 στρέμματα) γιὰ κάθε οἰκογένεια 5-6 ἀτόμων). Ἡ χορήγηση γαιῶν συνεχίστηκε μέχρι τὸ 1942, χρονολογία τῆς τελευταίας κανονικῆς κατανομῆς τῶν γαιῶν. Ἀπὸ τότε, τὸ ἀπόθεμα τῶν κοινοτικῶν γαιῶν περιορίστηκε, καὶ νέα νοικοκυριά ἤρθαν ν' αὐξήσουν τίς τάξεις τῶν ἀκτημόνων. Ὅλ' αὐτὰ δημιουργοῦν μιὰ πολὺ συγκεκριμένη κατάσταση ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Μιὰ μειονότητα «ἐντοπίων» πού ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὴν διανομὴ τῶν γαιῶν καὶ πού εἶδαν τοὺς τίτλους ἰδιοκτησίας τους νὰ ἀναγνωρίζονται μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Τοῦρκων ἕνα σύστημα κατανομῆς τῶν γαιῶν ἰσότιμο ἂν τὴν ἀρχῇ, πού παγιωτοποίηθηκε ὅμως μὲ τίς διαδοχικῆς διανομῆς καὶ κυρίως μὲ τὴν προοδευτικὴ ἐξάφαιση τῶν κοινοτικῶν γαιῶν—πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματικὴ κατά-

σταση πού προέρχεται ἐν μέρει ἀπό τὸ σύστημα κατανομῆς καί ἐν μέρει ἀπὸ τὶς ἀγοραπωλησίες. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι πολὺ κοντά, ἐπιταχύνει ἄλλωστε τὴν κινήτικότητα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Καί τελικὰ αὐτὴ εἶναι πού δίνει σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ συγκριτικοῦ ἐλέγχου (région témoin) τὴν ἰδιομορφία τῆς.

Ξάνθη: καπνὸς καί μειονότητες

Ἐκατὸν πενήντα χιλιόμετρα ἀνατολικότερα, μετὰ τὸν Νέστο, βρίσκεται ἕνας νέος κόσμος. Δὲν εἶναι μόνον διαφορετικὸ τοπίο: στὰ βόρεια, ἡ βαρεῖα ράχη τῆς Ροδόπης συνοδεύει τὸν ταξιδιώτη πού ἀκολουθεῖ τὴν παλιὰ Ἐγνατία οδὸ, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη· στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, ἡ προσχωσιγενὴς πεδιάδα τοῦ Νέστου, χαμηλὴ, ἀνθυγιεινὴ, διακεκομμένη ἀπὸ σειρὰς λεύκες, πού πίσω τους κρύβονται τὰ χωριά. Ἄλλὰ ἐδῶ, οἱ ἄνθρωποι κυρίως εἶναι διαφορετικοί. Εἶμαστε στὴ Θράκη, πού εἶχε ἐξαιρεθεῖ τὸ 1923 ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν μειονοτήτων. Οἱ Τούρκοι βέβαια μπόρεσαν νὰ μείνουν, ἀλλὰ δὲν ἐμποδίστηκε ἡ ἀφιξὴ Ἑλλήνων προσφύγων. Καί τὰ χωριά μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀναγνωρίσει ἐύκολα: μικτὰ χωριά, μὲ συνοικίες γκαρσιμένες, τούρκικα χωριά μὲ ἄβλιους μιναρέδες, ἑλληνικὰ χωριά χτισμένα μὲ σχέδιο «ντάμας» (en damier), χαρακτηριστικὸ τῶν προσφυγικῶν ἐγκαταστάσεων.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὸ μωσαϊκὸ¹⁷ τῶν ἐθني-

17. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ ἐδῶ νὰ κάνουμε μιά διευκρίνηση. Ἐθνικὲς ὁμάδες ἢ ἔθνικες μειονότητες δὲν ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἀποδείχθηκε καί μὲ τὴν τελευταία ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ Ἑλλάδα, ἀπὸ ἀποψη ἐθνολογικῆς συνθέσεως, παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη ὁμοιογένεια. Τὴν ἀποψη αὐτὴ δέχονται καί ξένοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Γάλλος ἀνθρωπογεωγράφος, καθηγητὴς André Blanc, πού σὺν ἔργῳ του *Geographie dans l'Asie* γράφει τὰ ἑξῆς: «τὸ πῶς ἐνομοιώνει, τὸ πῶς ὁμοιογένη (ἀπὸ ἀποψη γλώσσας καί θρησκείας) κράτος, εἶναι τὸ ἑλληνικόν». (André Blanc, *Geographie des Balkans*, PUF, Paris, 1965, p. 48). Ἡ μόνη μειονότητα, πού ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα καί πού εἶναι ἀναγνωρισμένη, εἶναι ἡ μουσουλμανικὴ, στὴ Δυτικὴ Θράκη. Ἡ μειονότητά αὐτὴ, πού σφραγισα μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης (1923) ἔχει θρησκευτικὸ καί ὄχι ἔθνικὸ χαρακτήρα, ἀποκαλεῖται «τουρκικὴ μειονότητα» ἢ «τουρκικὴ κοινότητα». Οἱ ὄροι ἄμφω αὐτοὶ δὲν ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, ἡ ὁποία μιλάει καθαρὰ γιὰ «μουσουλμανικὴ» θρησκευτικὴ καί ὄχι «τουρκικὴ ἔθνικὴ μειονότητα». Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Δ. Θράκης εἶναι ὅλοι Ἑλλήνες ὑπῆκοοι. Τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς μειονότητος σὰν τουρκικῆς δὲν μποροῦμε νὰ τὸν δεχθῶμε καί μόνον ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα: ἡ μουσουλμανικὴ μειονότητα περιλαμβάνει στοὺς κόλπους τῆς ὄχι μόνον Τούρκους σὺν γένος, ἀλλὰ καί Πομάκους καί Ἄγγαλους. Οἱ Πομάκοι οὔτε ἐθνολογικὰ οὔτε γλωσσικὰ ἀνήκουν στοὺς «Τούρκους» τῆς Θράκης, γιὰτὶ ἡ γλώσσα τους εἶναι σλαβικὴ, μὲ πλῆθος ἐλληνικὰ στοιχεία. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Πομάκοι ἐξομοιώνουν τοὺς βαλκάνιους μὲ τοὺς «Τούρκους», ὅπως ἀναφέρει καί ὁ G. Burgel, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου συμπαθεῖς στοὺς Νεοτούρκους, πού τοὺς παρο-

κῶν καί θρησκευτικῶν ὁμάδων, πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε καί τοὺς Πομάκους, βουλγαροφώνους καί ἐξισλαμισθέντες, πού κατοικοῦν στὴν ἑλληνικὴ καί βουλγαρικὴ Ροδόπη. Ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν προπαγάνδα τῆς Ἄγκυρας, ἐξομοιώνουν τοὺς βαλκάνιους τοὺς μὲ τοὺς Τούρκους τῆς πεδιάδας. Τέλος, διάφορες ὁμάδες νομάδων—Ἑλληνες Σαρακασάνοι, γύφτοι (τσιγγάνοι), μουσουλμάνοι ἢ ὀρθόδοξοι—ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα γύρω ἀπ' τὰ χωριά καί συνδυάζουν ἀπὸ τότε τὴ γεωργικὴ δραστηριότητα μὲ τὶς ἐπιβιώσεις τῆς ποιμενικῆς τύπου οἰκονομίας τους.

Οἱ μουσουλμάνοι, ἂν καί ἐδῶ εἶναι πολὺ λίγοι ἀπ' ὅ,τι εἶναι στὸ διαμέρισμα τῆς Κομοτηνῆς, δηλαδή ἀνατολικότερα, ἀποτελοῦν ὥστόσο σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διοίκηση. Ἡ ἑλληνικὴ διοίκηση, θέλοντας νὰ δείξει καλὴ θέληση ἐναντί των μειονοτήτων, πολλαπλασιάζει τὶς κοινωνικὲς ἐπενδύσεις (ἀγροτικὰ ἰατρεῖα, βρεφικὸι σταθμοί) στὰ τούρκικα χωριά, πρὸς μεγάλη ἀνησυχία τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού πιστεύει ὅτι ἀδικεῖται. Ἄλλὰ ἡ στάση αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀμφισβητεῖται: ὅλοι οἱ γραμματεῖς κοινοτήτων, γιὰ παράδειγμα, εἶναι Ἑλληνες. Τελικὰ, οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς προσέχουν ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς ἀνίσης κινήτικότητας τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὁμάδων. Οἱ Ἑλληνες φεύγουν (πρὸς τὴ Θεσσαλονικὴ, τὴν Ἄθινα ἢ τὴ Γερμανία) καί οἱ πρόσφατες προσπάθειες γιὰ ἐποικισμό τοῦ βουνοῦ ἀπὸ ὀρθόδοξες οἰκογένειες ἀπέτυχαν. Παρὰ τὸ ρεῦμα ἀναχωρήσεων πρὸς τὴν Τουρκία, σὰν συνέπεια τῶν γεγονότων τῆς Κύπρου, οἱ μουσουλμάνοι λίγο ἐπιρραζόνται ἀπὸ τὴ μετανάστευση πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, καί τὰ ποσοστὰ τῶν γεννήσεων εἶναι πολὺ πῶς ὑψηλὰ ἀπ' ὅ,τι τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μεγάλη ἀνησυχία τῶν Ἑλλήνων εἶναι ὅτι στὴν Ξάνθη, ὅπως καί στὴν Κομοτηνὴ, οἱ Τούρκοι ἀρχίζουν νὰ ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα.

Τὸ ἄλλο στοιχεῖο ἰδιομορφίας εἶναι ἕνας παράγοντας ἐνότητος: παντοῦ ὁ καπνὸς κατέγει μιά καλὴ θέση, ἂν ὄχι τὴν πρώτη, στὸ καλλιερρητικὸ σύστημα, καί ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγὴ ἐισοδημάτων ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση. Στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ, τὰ μικρὰ φύλλα, προσεχτικὰ περασμένα, στεγνώνουν στὸν ἥλιο, τοποθετημένα πάνω σὲ πλαίσια, μπροστὰ στὰ σπίτια.

Ἡ παράδοσή σχετικὰ μὲ τὸν καπνὸ εἶναι πολὺ παλιὰ, ἀφοῦ τὸν καιρὸ τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀνατολικοῦ καπνοῦ (Μπασμάς) ὑπῆρξε πηγὴ πλοῦτος γιὰ τὴν περιοχὴ, παράλληλα πρὸς τὴν ἑκτατικὴ οἰκονομία τῶν τσιφλικῶν (καλλιέργεια δημητριακῶν καί κτηνοτροφία βοοειδῶν). Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἡ Ξάνθη ἦταν ἕνα

σπάζουν χιλίες δυσκολίες, κάθε φορὰ πού ζητᾶνε νὰ πᾶνε στὴν Τουρκία. Ἐπομένως, ἡ ἐπωνυμία «Τούρκοι» καλύπτει ἕνα ἐθνολογικὸ ποικετὸ ἀθροίσμα τουρκοφώνων καί μὴ τουρκοφώνων μουσουλμάνων (Σ.Μ.).

σημαντικὸ διεθνὲς κέντρο ἐμπορικοποιήσεως τοῦ καπνοῦ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς παλιές δερμάτινες ἐπιγραφές ἀγγλικῶν καὶ ἀμερικανικῶν ἐταιρειῶν, στὰ παλιὰ ἰδιωτικά ξενοδοχεῖα τῆς πόλεως. Σήμερα, ὅλες αὐτές οἱ δραστηριότητες ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὴν Καβάλα, καὶ κυρίως στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἀλλὰ ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ ἔχει ἐπεκταθεῖ σὲ ὅλες τὶς καλλιιεργήσιμες γαίες: ἀπὸ τὸ 1963, ὅλοι οἱ χωρικοὶ μποροῦν νὰ ζητήσουν ἄδειες καλλιέργειας, οἱ ὁποῖες μέχρι τότε δίνονταν μόνον στοὺς Τούρκους χωρικοὺς, ἡ στοὺς Ἑλληνας ποὺ εἶχαν ἐξαγοράσει τουρκικὲς γαίες. Ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ καμπακούλακ, κατώτερης ποιότητας ἀλλὰ μεγαλύτερης ἀποδόσεως, εἶχε σάν συνέπεια νὰ ζημιωθοῦν τὰ ἀνατολικά καπνά. Αὐτὸ ἔγινε στὶς τοποθεσίες ποὺ μόνον μᾶλλον πιστές στὰ καπνά ποιότητος, ποὺ εἶναι πολὺ ἀρωματικά καὶ μὲ μικρὰ φύλλα: στὸ Djebel¹⁸ (οἱ ὄρσοιρὲς τῆς Ροδόπης στὰ ὄρσια τῆς Ξάνθης), στὸν Πρῶτο Γιακ¹⁹ (τὸ πρῶτο ὕψωμα) στὴν παρυφῆ τῆς πεδιάδας, ὑπάρχουν γαίες πλούσιες, φυτεμένες μὲ πλατυφυλλο καπνὸ: Ὁθᾶς Κάμπος, περιοχὴ Γενησσᾶς (Σχ. 3).

Ἔχουν μελετηθεῖ τέσσερις κοινότητες συγκριτικὸ ἐλέγχου στὴν περιοχὴ. Πρῶτα πρῶτα στὸ θουνοῦ, ὁ Ἔχινος, ἔδρα μιᾶς μεγάλης κοινότητας (δύο οἰκισμοί) μὲ περισσότερους ἀπὸ 3.000 κατοίκους τὸ 1961. Ὁ Ἐχινος, κεφαλοχώρι, ἔδρα τῶν πομακοχωριῶν ποὺ βρίσκεται στὴν ἐπιτρούμενη στρατιωτικὴ ζώνη, ὑποδέχεται τὸν ἐπισκέπτη ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν γεροκτισμένων σπιτιῶν του, ὕστερα ἀπὸ μιά σύντομη διαδρομὴ ἀνάμεσα σὲ λόφους ποὺ εἶναι ὑποσκαμμένοι ἀπὸ τὴ διάβρωση. Ἐδῶ βασιλεύουν ἀποκλειστικά ὁ καπνὸς καὶ τὸ σύστημα τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως: τὸ 1961, 737 ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις μοιράζονταν σὲ 543 ἑκτάρια. Ἡ δημογραφικὴ ἐκρηξίση,²⁰ ἡ παντελὴς σχεδὸν ἀπουσία ἐξωτερικῆς μεταναστεύσεως ὀδηγοῦν σὲ μιά τέλεια ἐπιδημιότητα τῆς καταστάσεως, καὶ ἀναγκάζουν τοὺς παλαιότερους νὰ ἀναπολῶν τὸ παρελθόν ποὺ τὸ νομίζουν χρυσὴ ἐποχὴ. Πραγματικά, πρὶν ἂν τὴν προσάρτησῃ στὴν Ἑλλάδα, τὸ σύστημα καλλιέργειας φαίνεται ὅτι λειτουργοῦσε περισσότερο ἁρμονικά:

ὁ καπνὸς συνδυαζόταν μὲ τὸ καλαμπόκι, ἓνα μεγάλο κοπάδι γιδιῶν ἔδινε καλὸ λίπασμα γιὰ τὸν καπνὸ (οὐρα) καὶ ὁ παστοურμάς (καπνιστὸ κρέας) βελτίωνε τὸ συνηθισμένο διαιτολόγιο ἀπὸ χυλὸ (κατοσμάκ) καὶ καλαμποκίσιο ψωμί (μπομπότα). Μετὰ τὸ 1922, ἀπαγορεύθηκε ἡ βοσκὴ τὸν δάσος καὶ γι' αὐτὸ περιορίστηκαν οἱ δυνατότητες διατροφῆς τῶν ζώων ἔτσι, μπροστὰ στὴ δημογραφικὴ πίεση, τὸ καλαμπόκι παραμετρήθη πρὸς χάρη τοῦ καπνοῦ. Σήμερα, καὶ τὸ ἐλάχιστο καλλιεργήσιμο ἀγροτεμάχιο ἐκχερσώθηκε, καὶ φυτεύεται ἀποκλειστικὰ καπνὸς, σὲ θάρους τῆς συντηρήσεως τῶν ἑδαφῶν. Καὶ κάτι πολὺ πιὸ σοβαρὸ: τὰ εἰσοδήματα σὲ χρήμα αὐξήθηκαν, ἀλλὰ σὲ αὐτὰ τὴν κλειστὴ κοινότητα δὲν ἐπέφεραν καμιά αἰσθητὴ βελτίωση στὴ διατροφή· τὰ χρήματα ἀποταμιεύθηκαν μὲ τὸν φόβο ἢ μὲ τὴν ἐλπίδα μιᾶς καλύτερης πολιτικῆς καταστάσεως (ἐπιστροφή στὴν Τουρκία).

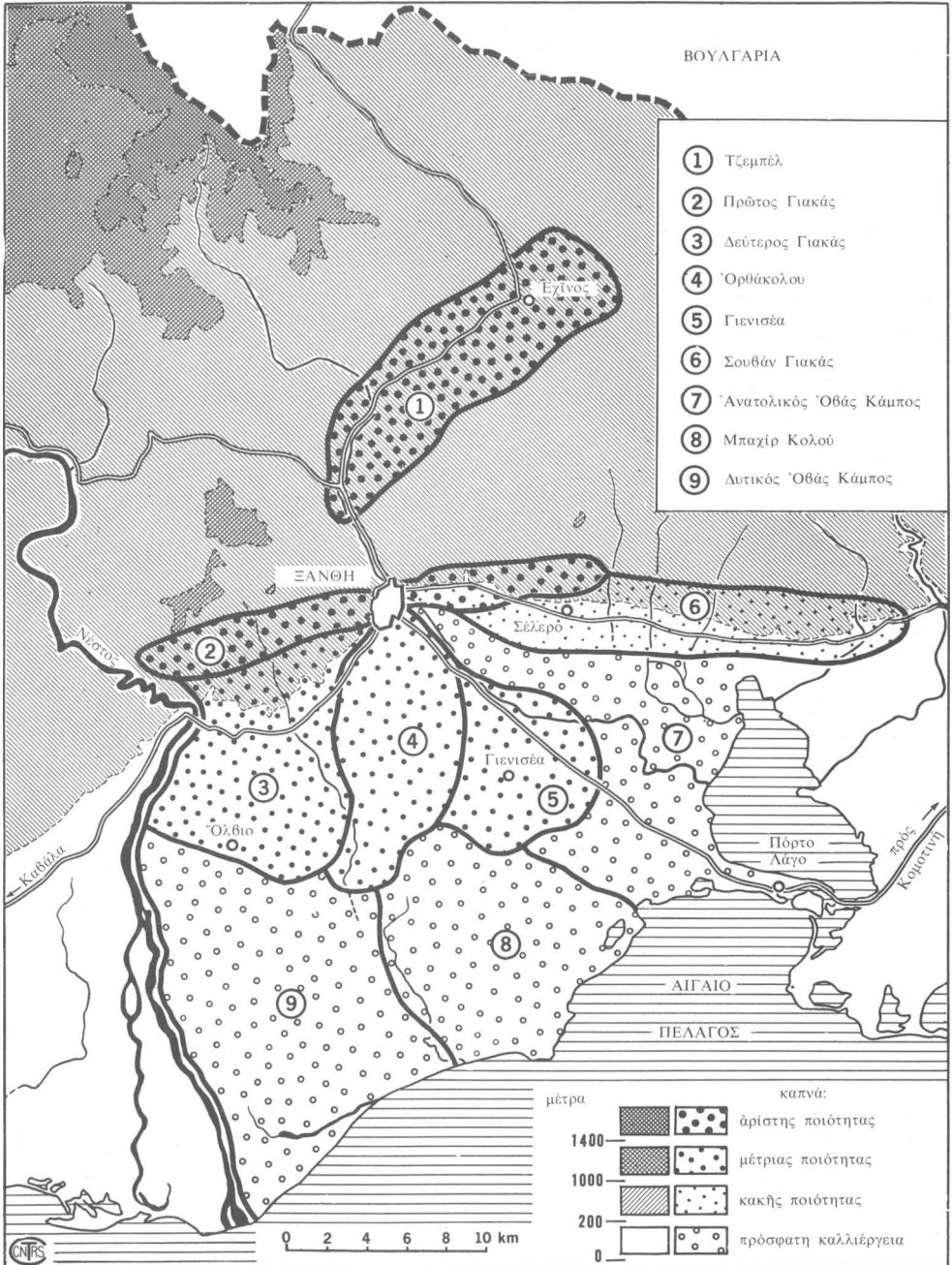
Μέσα στὴν πεδιάδα, διαλέχτηκαν δύο χωριά. Ὅχτὸ χιλιόμετρα ἀνατολικά τῆς Ξάνθης, τὸ Σέλερο εἶναι μιὰ κοινότητα μὲ περισσότερους ἀπὸ 3.000 κατοίκους, ποὺ συγκεντρώνει 8 οἰκισμοὺς (localités), ἂν' τοὺς ὁποίους οἱ 7 ἔχουν καθαρά τουρκικὸ πληθυσμὸ, ἐνῶ ὁ ἓνας ἔχει πληθυσμὸ μικτὸ, ἑλληνο-τουρκικὸ. Ἡ ἔδρα τῆς κοινότητος ἄρθεῖ 1.300 κατοίκους καὶ 270 οἰκογένειες, ὅλες τουρκικὲς, 238 ἀγροκαλλιεργητὲς ἔχουν ἄδεια καλλιέργειας καπνοῦ. Ὁ καπνὸς ἔχει παλαιὰ παράδοση στὸ χωριό: τὸν 19ο αἰῶνα, τὸν καλλιεργοῦσαν στὰ κατοφερῆ ἑδάφη τῆς παρυφῆς τῆς Ροδόπης (Πρῶτος Γιακᾶς), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κτηνοτροφία μικρῶν ζώων (προβάτων ἢ γιδιῶν). Τὰ ζῶα τὰ μαντρώνανε γιὰ ἓνα μῆνα σ' ἓνα ἀγροτεμάχιο καπνοῦ. Σήμερα προτιμοῦν νὰ φυτεῖουν στοὺς ἀγρούς τῆς πεδιάδας, ὅπου οἱ τιμὲς τῶν κτηνῶν εἶναι κάπως κατώτερες, ἀλλὰ ἡ ἀπόδοσις πιὸ ὑψηλὴ. Ἄλλωστε ἡ οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως εἶναι ποικιλόμορφη ἐδῶ. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα ἓνα χωρικό τοῦ χωριοῦ Σέλερο: 60 ἑτῶν, ζεῖ μὲ τὴ γυναῖκα του, τὴν πεθερὰ του καὶ τὰ τρία παιδιὰ του, ἡλικίας 19, 14 καὶ 8 ἑτῶν. Εἶναι κάτοχος 22 στρεμμάτων, ποὺ εἶναι χωρισμένα σὲ 6 ἀγροτεμάχια: 4 στρέμματα φυσικὰ λιβάδια, 3 στρέμματα τριφύλλι, 3 στρέμματα φυτεμένα μὲ καπνὸ - καλαμπόκι - σιτάρη, σύμφωνα μὲ τὴν ἐφαρμοζόμενη ἀμειψισπορά, 4 στρέμματα μισὰ τριφύλλι - μισὰ καπνὸς ἐναλλακτικά, 6 καὶ 2 στρέμματα φυσικὰ λιβάδια. Ἐπὶ πλεόν, νοικιάζει 7 στρέμματα ἀπὸ ἓναν ἰδιοκτήτη τοῦ χωριοῦ, ποὺ ἔχει ἄδεια καλλιέργειας γιὰ 20 στρέμματα, ἀλλὰ φυτεῖ μόνον τὰ 8. Διαθέτει ἀκόμη 3 ἀγελάδες καὶ ἓνα ἄλογο.

Στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς πεδιάδας, 10 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά τῆς Ξάνθης, τὸ Ὀλθιο, χωριὸ προσφύων, ἀριθμοῦσε τὸ 1961, 621 κατοίκους. Τὴν ἴδια χρονολογία, 140 καλλιεργητὲς μοιράζονταν

18. Cebel = τουρκικὰ σημαίνει θουνοῦ (Σ.Μ.).

19. Γιακᾶ = τουρκικὴ λέξη ποὺ σημαίνει ὕψωμα. (Σ.Μ.)

20. Τὸ ποσοστὸ γεννητικότητας ξεπερνᾷ τὸ 40%, τὸ ποσοστὸ θνησιμότητας εἶναι κατώτερο τοῦ 10%, παρ' ὅλη τὴ σφύλη, ποὺ εἶχε μορφή ἐνδημική. Στὴν πληροφορία αὐτῆ τοῦ καθηγητῆ Bugel πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ σφύλη εἶχε πράγματι ἐνδημικὴ μορφή στὰ πομακοχώρια μέχρι τὸ 1955 ἢ ἀκριβέστερα τὸ 1960. Ἀπὸ τότε, «ἔπεσε ἡ πενικιλίνη καὶ τὴν ξεπᾶτισε», ὅπως μᾶς εἶπε χαρακτηριστικὰ ἓνα γιατρὸς τῆς Ξάνθης. Παρ' ὅλα αὐτὰ, περιπτώσεις σφυλιδικῶν ὑπάρχουν ἀκόμη, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἀγροτικοὶ γιατροὶ τοῦ «Πομακοστάν», ὅπως λέγονται τὰ πομακοχώρια στὴν περιοχὴ ἐκείνη.

ΣΧΗΜΑ 3. Η παραγωγή του καπνού στην Ξάνθη

περίπου 624 εκτάρια. Ο μέσος κλήρος λοιπόν είναι αίσθητα σημαντικότερος άπ' ότι στο Σέλερο (4,4 έναντι 2,4 εκτάρια), αλλά το σύστημα καλλιέργειας είναι τό ίδιο: κυνός, δημητριακά και κτηνοτροφία. Τέλος, μελετήθηκε και ή ίδια ή πόλη της Εάνθης, γιατί συνδέεται στενά με ή γεωργική ζωή της περιοχής. Τό 1961 άριθμούσε 28.000 κατοίκους και επί ένεργού πληθυσμού 11.000 περίπου, τό ένα πέμπτο ζούσε από ή γεωργία και την κτηνοτροφία. Την ίδια εποχή, ύπήρχαν 1.566 περίπου γεωργοκαλλιεργητές πού δέν άπογράφηκαν και πού καλλιεργούσαν 3.735 εκτάρια, τών οποίων φυσικά τό μεγαλύτερο μέρος δέν βρισκόταν μέσα στα κοινοτικά όρια.

Τέλος, στους πορτοκαλεώνες της Κορίνθου μέχρι τούς έλαιώνες της Ζακύνθου, στό ζαχαρότευτλο της Σίνδου μέχρι τόν καπνό της Θράκης, βρίσκονται όλες οι προσφερόμενες δυνατότητες της ελληνικής γής. Άλλά περισσότερο και από τούς φυσικούς πόρους, οι άνθρωποι είναι πού διαφέρουν: ό Βυζαντινός ευγενής γαιοκτήμονας (gentleman-farmer) της Ζακύνθου μέχρι τόν πομάκο δήμαρχο τού Έχθου, κλεισμένο μέσα στην άξιοπρεπή και περήφανη μιζέρια του· ό γεωργιανός πρόσφυγας, χωρικός χωρίς επάγγελμα, τών Γεωργιανών μέχρι τόν δικηγόρο-τυροκόμο, άρχηγό τού μακεδονίτικου τσιφλικιού· αυτές είναι οι όψεις της άγροτικής Έλλάδας με τά ίδια χαρακτηριστικά όπως έχουν διαμορφωθεί έδώ και αιώνες, και με τις άλλαγές πού μεσολάβησαν τις τελευταίες δεκαετίες. Με δυό λόγια, χωρίς να πιστεύουμε ότι εκθέσαμε όλες τις έλλειψεις και τις άνισότητες πού παρουσιάζει ή ύπαιθρος, όστόσο μπορούσαμε να δώσουμε μιá αντιπροσωπευτική εικόνα τού ελληνικού άγροτικού κόσμου.

II. οι άνισότητες στις δομές της έγγείου ιδιοκτησίας

1) Η μέθοδος έρευνας

Η ποικιλία και τό πλήθος τών τοπικών παραδειγμάτων δέν έπιτρέπουν ή μέθοδο της μονογραφίας, της οποίας άλλωστε ή άξία έχει άποδειχθεί.²¹ Άπό την άλλη μεριά, ή έλλειψη ενός συγχρόνου κτηματογραφικού στοιχείου άποκλείει κάθε συστηματική σύγκριση.²² Τελικά, ή πό βα-

σική πηγή φαίνεται πώς είναι οι δηλώσεις πού όφείλουν να κάνουν κάθε χρόνο άπαραίτητα οι πελάτες της Άγροτικής Τράπεζας, σχετικά με την έκταση και την κατανομή της άγροτικής τους εκμεταλλεύσεως.²³ Αυτές οι δηλώσεις συγκεντρώνονται με βάση τόν τόπο διαμονής τού άγροκαλλιεργητή. Σχετικά όμως με ή φύση τού στοιχείου αυτού μπορούν να γίνουν πολλές παρατηρήσεις:

—Άυτοί πού έχουν μικρή άγροτική ιδιοκτησία (micro-fundiaires) δέν είναι πελάτες της Άγροτικής Τράπεζας: οι άνάγκες τους είναι πράγματι πολύ περιορισμένες και ή έγγύηση πού μπορούν να προσφέρουν είναι έλάχιστη. Έτσι, ξεφεύδουν πολύ συχνά από τό τραπέζικό κύκλωμα και γίνονται λεία τών ιδιωτών δανειστών.

—Οι δηλωθέντες πόροι είναι και π' άρχην διογκωμένοι, γιατί πρόκειται για έγγύηση πού εξασφαλίζει ένα δάνειο. Οι γεωπόνοι της Τράπεζας δέν άρκουν για να διενεργήσουν συστηματικούς έλέγχους επί τόπου, και τελικά τά δάνεια δίνονται περισσότερο με βάση ή συνένεια στις προηγούμενες εξοφλήσεις και όχι την πραγματική εκτίμηση της άγροτικής εκμεταλλεύσεως.

—Οι πελάτες της Τράπεζας διαχωρίζονται σε «μεμονωμένους» και σε «συνεταιρισμένους». Οι ελληνικοί συνεταιρισμοί δέν είναι στην πραγματικότητα παρά οργανισμοί άνασυγκεντρώσεως, οι όποιοι διευκολύνουν τις σχέσεις τών καλλιεργητών και της Άγροτικής Τράπεζας. Παρά τόν μέτρο αυτό ρόλο, οι συνεταιρισμοί φοβίζουν πολλούς μεγάλο-ιδιοκτήτες, οι όποιοι προτιμούν να συναλλάσσονται άτομικά με την Τράπεζα. Υπάρχουν όμως επίσης και πολύ κλειστοί «συνεταιρισμοί» πλουσιών, πού προτίμησαν να έμπιστευθούν τά συμφέροντά τους σ' έναν διαχειριστή (στή Μυτιλήνη κυρίως). Καλό λοιπόν είναι να μη λαμβάνονται ύπ' όψη μόνον οι δηλώσεις τών συνεταιρισμένων.

—Τέλος, ή έπιφάνεια πού δηλώθηκε ότι έχει σπαρεί μπορεί να μην είναι έπαρκής για έγγύηση. Για παράδειγμα, μιá παρεξήγηση μεταξύ τού γεωπόνου της Τράπεζας και τού χωρικού μπορεί να γίνει αίτια να ύπάρξουν διαφορές στό θέμα της

23. Η Άγροτική Τράπεζα της Έλλάδος διαθέτει τό πιο πυκνό τραπέζικό δίκτυο της χώρας. Έκτός από τις συνθησιακές συναλλαγές, χάρη σ' ένα προνομιακό επιτόκιο, έχει ένα είδος μονοπωλίου δανείων στους χωρικούς, και επί πλέον χορηγεί σε είδος λίπασμα, σπόρους, και άντικρυσταγματικά παράγωγα. Παίζει σημαντικό ρόλο στή συγκέντρωση της συγκομιδής. Στηρίζόμενη σε κεφάλαια τού κράτους, ή Άγροτική Τράπεζα άντιμετωπίζει μόνιμα οικονομικές δυσκολίες, λόγω της ισχύοντος τών καταθέσεων και κυρίως της καθυστέρησεως στην εξοφλήση τών χρεών.

Λαμβάνοντας ύπόψη τόν πολιτικό και κοινωνικό ρόλο τού γεωργικού κόσμου, οι διάφορες κυβερνήσεις όχι μόνο έδωσαν παρτάσεις στην προθεσμία εξοφλήσεως τών χρεών, αλλά προχώρησαν άκόμη και σε διαγραφή τών γενικών χρεών. Η τελευταία έγινε τό 1968.

21. G. Burgel. *Pobia*, όπ.π. (Σ.Μ.).

22. Στην Έλλάδα δέν ύπάρχει κτηματολόγιο, εκτός από τις περιοχές όπου έχουν εγκατασταθεί πρόσφυγες της Μικράς Άσίας, δηλαδή στή Μακεδονία, τη Θράκη, και σε μερικά νησιά της Δωδεκανήσου: Ρόδο, Κόκ και Λέρο. (Η πληροφορία αυτή έχει δοθεί από τόν E. Kolodny.) Η κατάσταση αυτή εξακολουθεί να ύπάρχει από την εποχή της κατανομής τών γαιών, και δέν λαμβάνονται ύπόψη ούτε οι πωλήσεις και οι άγορές, ούτε οι διαδοχές.

ἐκτιμήσεως τῆς ἐπιφάνειας πού ἔχει σπαρεῖ: ἐάν ὁ γεωπόνος κρίνει ὅτι 3 κιλά σπόρου κατά στρέμμα εἶναι ἀναγκαῖα γιά μιὰ ὀρισμένη καλλιέργεια, ἐνῶ ὁ χωρικός ζητάει 5 κιλά, ὁ χωρικός ὑπερεκτιμᾷ στή δῆλωσή του τήν ἐπιφάνεια πού πραγματικά θά σπείρει κι ἔτσι θά μπορέσει νά σπείρει βέβαια 5 κιλά κατά στρέμμα, ἀλλά μέ τόν τρόπο αὐτό δέν θά ἔχει πιά τή δυνατότητα νά ἀπαιτήσῃ σπόρους γιά ἓνα μέρος τῆς ἐκμεταλλεύσεώς του, τό ὅποιο κατ' ἀρχήν καλύπτεται ἀπό τούς σπόρους πού ζήτησε.

Ἔτσι, προσφεύγει στήν ἰδιωτική τοκογλυφία. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, στήν πεδιάδα τῆς Σίνδου, τό σιτάρι δέν συνιστάται γιά τίς ἀρδευόμενες γαῖες (ἡ ἀρδευση καθυστερεῖ τή συγκομιδή καί κάνει τό στάχυ πολύ βαρῦ, εὐάλωτο στό βόρειο ἄνεμο, τόν Βαρδάρη, πού τό ρίχνει). Ὁ χωρικός, γιά νά ἔχει λιπᾶσματα, πρέπει νά κάνει δῆλωση γιά τήν προμήθεια σπόρων κριθαριοῦ, τήν ὁποία ἀποδέχεται ἡ Τράπεζα.

2) Ἡ γενική διάθρωση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως

Οἱ ἀγροκαλλιερητές ἔχουν χωρισθεῖ σέ τρεῖς κύριες κατηγορίες: τούς μικροἰδιοκτητές ἢ ἀγροκαλλιερητές 20 στρεμμάτων καί λιγότερο, τούς μέσους ἀγροκαλλιερητές τῶν 20-69 στρεμμάτων, καί τούς μεγάλους καλλιερητές 70 στρεμμάτων καί ἄνω. Βέβαια, ὅλες αὐτές οἱ καταστάσεις εἶναι προφανῶς σχετικές μέ τή γενική κατάσταση τῆς χώρας: ἡ μέση ἑλληνική ἀγροτική ἐκμετάλλευση δέν ξεπερνοῦσε τά 36 στρέμματα τό 1961. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τή συχνά πολύ μικρή ἀγροτική ἰδιοκτησία σέ ὀρισμένες περιοχές καί τίς ἀνασυγκεντρώσεις στή μέση κατηγορία, διακρίνουμε δύο ὑποομάδες μεταξύ τῶν μικρο-ἰδιοκτητῶν (10 στρεμμάτων καί κάτω) (10-19 στρέμματα), καί τῶν μέσων ἐκμεταλλευτῶν (20-39 στρεμμάτων) (40-69 στρέμματα). Τέλος, μέ βάση τή ρευστότητα τῶν νομικῶν σχέσεων μεταβίβασης τῆς γῆς γίνεται ἡ διάκριση μεταξύ ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως καί ἰδιοκτησίας, πού εἶναι συχνά δύσκολη γιατί οἱ δύο ἔννοιες στήν Ἑλλάδα συγχέονται.

Ὁ πίνακας 1 δείχνει πόσο πολύ μικρός εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν «μεγαλοἰδιοκτητῶν». Δέν ξεπερνοῦν ποτέ τό 7% τοῦ συνόλου, ἐκτός ἀπό δύο περιπτώσεις πολύ εἰδικές: ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου (22,7%) καί τὰ χωριά τῆς πεδιάδας τῆς Βέροιας καί τῆς Θεσσαλονίκης (Πλάτανος=17,5%, Σίνδος 17,2%).

—Σέ κάθε περιοχή ὁ ἀριθμός τῶν μικρο-ἰδιοκτητῶν φαίνεται πῶς σημαντικός στίς πόλεις παρά στήν ὑπαίθρο. Ἡ μόνη ἀξιοσημειώτη ἐξαιρέση παρουσιάζεται στή Ζάκυνθο (33,3% μόνο μικρο-ἰδιοκτητῶν στήν πόλη, 44,1% στό Γαϊτάνι). Στή φρουτοπαραγωγική ὄμως περιοχή τῆς Μακε-

δονίας, ὑπάρχουν 82,2% μικρο-ἰδιοκτητές στή Νάουσα, 52,8% στή Βέροια ἐναντί 24,2 στήν Ἐπισκοπή, στή ζώνη τῶν μεγάλων καλλιερητῶν τῆς Θεσσαλονίκης, 34,2% στή μεγάλη κομποπολι τῆς Ἀλεξάνδρειας, 12,2% στόν Πλάτανο, 4,2% στή Σίνδο: τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν περιοχή τοῦ καπνοῦ: 68,7% τῶν μικρῶν καπνοκαλλιερητῶν στήν πόλη τῆς Ξάνθης ἐναντί 38,7% στό Σέλερο καί 3% στό Ὀλβιο. Ἀλλά ὁ Ἐχίνος, ὅπου ἡ δημογραφική πίεση καί ὁ ἀγροτικός τεμαχισμός βρίσκονται σέ πολύ ὑψηλά ὄρια, κατέχει τό ρεκόρ: 93,5% τῶν καλλιερητῶν ἔχουν λιγότερα ἀπό 20 στρέμματα, ἀπό τούς ὁποίους 38% λιγότερα ἀπό 10 στρέμματα.

Τέλος, καί πλήρως ἀνασυγκρότηση ἐπιχειρεῖται στίς μέσες κατηγορίες (20-70 στρέμματα). Σέ 13 κοινότητες πού μελετήθηκαν, οἱ καλλιερητές μέσων γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἀποτελοῦν σέ 7 περιπτώσεις περισσότερο ἀπό τό ἡμισυ τοῦ συνόλου, ἐνῶ σέ 9 περιπτώσεις περισσότερο ἀπό 40%.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι, σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, ἡ κατανομή θρίσκει τήν ἐξήγησή της ὄχι μόνο σέ εἰδικές καταστάσεις (μεγάλοι ἰδιοκτητές πού διαμένουν στήν πόλη τῆς Ζακύνθου, ἰσχυρή δημογραφική πίεση στόν Ἐχίνο), ἀλλά καί σέ καταστάσεις γενικότερες: ἀντίθεση πόλεως - ὑπαίθρου, ἀντίθεση μεταξύ τῶν ζωῶν τῶν μεγάλων καλλιερητῶν (πεδιάδα Βέροιας καί Θεσσαλονίκης), ὅπου οἱ μεγάλοι καί μέσοι ἰδιοκτητές εἶναι πολυαριθμότεροι καί οἱ ζῶνες τῶν ἐξειδικευμένων καλλιερητῶν εὐνοικότερες γιά τούς μικρο-ἰδιοκτητές. Γιά τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἔκταση, οἱ διαφορές δέχονται. Τό μέρος πού κατέχουν οἱ μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις ξεπερνᾷ συχνά τά 20-30% τῆς συνολικῆς ἐκτάσεως, ἐκτός ἀπό τίς περιοχές τῶν δενδροκαλλιερητῶν (Κόρινθος, Γαϊτάνι, Νάουσα, Ἐπισκοπή) καί τὰ θρακικά καπνοχώρια (Σέλερο, Ὀλβιο, Ἐχίνος). Οἱ σημαντικότερες διαφορές μεταξύ τῶν ἀριθμῶν τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν καί τῆς ἐκτάσεως πού αὐτοί ἐκμεταλλεύονται, παρουσιάζονται σέ τρεῖς πόλεις: τήν Ξάνθη, ἀντίστοιχα 6,2% καί 54%, τή Ζάκυνθο 22,7% καί 67,3%, τή Βέροια 4,2% καί 32,8%. Οἱ δύο ἀνισότητες, οἱ σημαντικότερες, παρατηροῦνται λοιπόν σέ δύο περιοχές μέ πολύ διαφορετικό πεπρωμένο: ἡ Ζάκυνθος διέφυγε τήν τουρκική κατοχή καί τό καθεστῶς τοῦ τσιφλικιοῦ, ἡ Ξάνθη ἀπελευθερώθηκε ἀπό τόν ξένο ζυγο μετά τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καί «στεγάζει» ἀκόμα μιὰ τουρκική μουσουλμανική μειονότητα. Πραγματικά, ὁ διαφοράς εἶναι λιγότερο αἰσθητές ἄπ' ὅσο φαίνονται. Τό σημαντικότερο μέρος τῶν μεγάλων ἐκτάσεων φαίνεται συνδεδεμένο μέ τό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρξε διακοπή στήν ἱστορική συνέχεια. Λόγω τῆς υπάρξεως τῆς τουρκικῆς κοινότητας στήν Ξάνθη, ἓνας μικρός ἀριθμός τσιφλικιῶν κατόρθωσε νά διατηρηθεῖ, χωρίς ὅμως ν' ἀποφραχθεῖ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων

	Ἀριθμὸς περιπτώσεων πού μελετήθηκαν ¹	% τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων					70 καὶ ἄνω
		Κάτω τῶν 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	Κάτω τῶν 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	—	—	62,9	22,2	12,0	2,7
συνεταιρισμένοι	103	—	—	65,9	21,6	8,2	4,1
σύνολο	233	—	—	64,3	21,9	10,2	3,4
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	—	—	6,0	33,3	27,2	33,3
συνεταιρισμένοι	47	—	—	60,6	24,2	3,0	12,1
σύνολο	83	—	—	33,3	28,7	15,1	22,7
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	—	—	44,1	41,1	11,7	2,9
Βέροια (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	48	25,8	41,9	67,7	12,9	12,9	6,5
συνεταιρισμένοι	45	15,3	25,6	40,9	48,7	7,6	2,5
σύνολο	93	20,0	32,8	52,8	32,8	10,0	4,2
Νάουσα (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	24	57,8	26,3	84,1	15,7	—	—
συνεταιρισμένοι	70	53,3	28,3	81,6	11,6	5,0	1,6
σύνολο	94	54,4	27,8	82,2	12,6	3,7	1,2
Ἐπισκοπή (Βέροια)							
ἀπομονωμένοι	12	—	—	41,6	50,0	8,3	—
συνεταιρισμένοι	58	—	—	20,3	50,0	27,7	1,8
σύνολο	70	—	—	24,2	50,0	24,2	1,5
Πλάτανος (Βέροια)	61	—	—	12,2	40,3	29,8	17,5
Ἀλεξάνδρεια	41	—	—	34,2	31,5	28,9	5,2
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	47	—	—	4,2	38,2	40,4	17,2
Ξάνθη (πόλη)	71	40,6	28,1	68,7	9,3	15,6	6,2
Σέλερον (Ξάνθη)	50	—	—	38,7	24,4	36,7	—
Ὀλβιον (Ξάνθη)	33	—	—	3,0	33,3	63,6	—
Ἐχίνος (Ξάνθη)	110	38,1	55,4	93,5	6,3	—	—

1. Συστηματικὸ δείγμα τοῦ 1/5 ἢ τοῦ 1/10, ἀνάλογα μὲ τὴ σπουδαιότητα τῆς Κοινότητας ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ὑποκαταστημάτων τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας.

ἡ περικοπή στὴν ἑκτασή τους: στὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Ξάνθης βρίσκονται ἐπομένως γύρω στοὺς 10 ἰδιοκτῆτες 100 ἑκταρίων καὶ ἄνω, ἐπὶ 640 ἀγροκαλλιεργητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας. Στὴ Ζάκυνθο, τὸ γεγονός ὅτι δέν υπῆρξε τουρκοκρατία, καθὼς καὶ ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, λίγο ἐπῆρεσε τὴ διατήρηση μεγάλων ἀγροτικῶν κληρῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας. Ἀπὸ τοὺς 360 πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού κατοικοῦν στὴν πόλη, 30 περίπου κατέχουν περισσότερα ἀπὸ 20 ἑκτάρια, πράγμα ὄχι εὐκαταφρόνητο σέ μιὰ ἐξειδικευμένη γεωργία (κορινθιακὴ σταφίδα καὶ ἐλαιῶνες). Στὸ σύνολο, ἡ ἔλλειψη ἢ ἡ πολὺ μικρὴ παρουσία τῶν φαινομένων μαζικοῦ ἐπανεποικι-

σμοῦ, στὴ σύγχρονη ἐποχῇ, φαίνεται νὰ ὀδηγεῖ σέ ἀποτυχία τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως πού ἐγιναν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ. Στὴ Θράκη, μερικές μεγάλες ἐπιφανείες μπόρεσαν νὰ ξεφυγῶν ἀπὸ τὸν κανὼνα τεμαχισμού τῶν μεγάλων μὴ φυτεμένων ἐκτάσεων. Στὴ Ζάκυνθο, ὅπου δέν ἐφαρμόστηκε ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση (φύτεϊες), ἡ κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς ἀγροληψίας²⁴ (colonat partiaire) εἶχε

24. Ἡ ἀγροληψία σάν σύστημα καλλιέργειας ἐφαρμόσθηκε πολὺ κατὰ τοὺς νεότερους καὶ νεώτατους χρόνους στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Ὁ ἰδιοκτῆτης γῆς τὴν παραχωροῦσε σέ καλλιεργητὴ. Ἐγὼ δὸν ἡ καλλιέργεια ἦταν παραγωγικὴ, ὁ καλλιεργητὴς (ἀγροληπτής) εἶχε τὴ δυνατότητα, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν ἰδιοκτῆτη (ἀγροδότη), νὰ ἀποκτήσει πλήρη κυριότητα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή εκμεταλλεόμενης επιφάνειας

	Σύνολο καλλιεργούμενης επιφάνειας των υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων (στρ.)	% της επιφάνειας των εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος εκμεταλλεύσεως					
		Κάτω των 10 στρ.	10-19 στρ.	Κάτω των 20 στρ.	20-39 στρ.	40-69 στρ.	Άνω των 70 στρ.
Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	2307	—	—	28,6	28,0	30,3	12,9
συνεταιρισμένοι	1925	—	—	31,8	28,3	20,9	18,8
σύνολο	4232	—	—	30,1	28,1	26,0	15,5
Ζάκυνθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	1128	—	—	20,1	18,5	5,1	56,2
συνεταιρισμένοι	2890	—	—	0,9	10,5	16,8	71,6
σύνολο	4018	—	—	6,3	12,7	13,5	67,3
Γαϊτάνι	910	—	—	25,1	40,5	22,1	12,0
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	1005	5,4	17,2	22,6	13,0	19,0	45,4
συνεταιρισμένοι	1045	3,1	14,2	17,3	48,2	13,3	21,0
σύνολο	2050	4,2	15,6	19,8	30,9	16,2	32,8
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	212	32,5	26,8	59,3	40,5	—	—
συνεταιρισμένοι	859	21,0	29,4	50,4	22,8	17,7	8,7
σύνολο	1071	23,7	28,9	52,6	26,3	14,0	7,0
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	260	—	—	20,0	58,4	21,5	—
συνεταιρισμένοι	1780	—	—	8,0	46,6	40,7	4,4
σύνολο	2040	—	—	9,6	48,1	38,2	3,9
Πλάτανος	2856	—	—	3,7	24,6	33,7	38,0
Άλεξάνδρεια	1354	—	—	12,0	24,0	41,2	22,5
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	2141	—	—	1,6	23,9	40,8	33,5
Ξάνθη (πόλη)	2361	7,7	10,2	17,9	5,9	21,9	54,0
Σέλερον	1445	—	—	12,3	23,3	64,2	—
Όλβιον	1424	—	—	0,2	24,2	75,5	—
Έχινος	1181	24,6	62,5	87,1	12,7	—	—

σάν αποτέλεσμα τήν άπ' ευθείας εκμετάλλευση τής γής από τόν ιδιοκτήτη (άμεση αυτοκαλλιέργεια: faire valoir direct), με έμμισθο άγροεργατικό δυναμικό ή με συμβόλαια έμφυτευτικής εκμεταλλεύσεως (métagage).

Γιά τούς μικρο-ιδιοκτήτες, οί περισσότεροι αίσθητές άνισότητες παρουσιάζονται στις πόλεις. Συγκρίνοντας τό ποσοστό του άριθμού των καλλιεργητών των 20 στρεμμάτων και κάτω, με τήν έκταση τήν όποια εκμεταλλεύονται, έχουμε άρνητικές διαφορές μεγαλύτερες των 30, σέ τέσσερις πόλεις: στην Ξάνθη (68% των καλλιεργητών κατέχουν 18% τής γής), στην Κόρινθο (64 και 30), στη Βέροια (53 και 20), στη Νάουσα (82 και 52).

στό ένα τέταρτο τής επιφάνειας που καλλιεργήθηκε. Από τό 1926, ή συγκατάθεση του ιδιοκτήτη δεν ήταν πιά άναγκαία άργότερα, καταργήθηκε και ή άγροληψία.

Σέ δύο πόλεις (Ζάκυνθο και Άλεξάνδρεια) και σέ ένα μόνο χωριό (Σέλερο, στη Θράκη) οί διαφορές αυτές κυμαίνονται μεταξύ 20 και 30.

Τελικά, οί άνισότητες που παρατηρούνται στη διάρθρωση τής έγγείου ιδιοκτησίας στην Έλλάδα φαίνεται πως εξηγούνται από τρεις παράγοντες που άλληλοεξαρτώνται και άλληλοεπηρεάζονται. Μιά άπόπειρα ταξινομήσεώς τους έχει κυρίως ρόλο υποθέσεως για τίς έρευνες που μπορεί νά ακολουθήσουν: οί παράγοντες αυτοί είναι οί εξής:

Ό Ιστορικός παράγοντας. Αυτός διαφοροποιεί όχι μόνο τούς άγροτικούς χώρους που είναι ενιαίοι, ίδιοι, χωρίς διαφορές και όπου οί άνισότητες είναι πιο αισθητές, αλλά και τίς ζώνες που έχουν αναδιαρθρωθεί άπότομα με τάση όμαλοποίησεως. Τό βασικό κριτήριο είναι ή άναχώρηση των Τούρκων χωρικών και ή μαζική έγκατάσταση των

προσφύγων της Μ. Ασίας με την παραχώρηση ίσων κλήρων που προήλθαν από τον διαχωρισμό των παλιών τσιφλικιών. Επιτρέπει στο έπακρο να συγκριθεί η Μακεδονία, που έχει ανισότητες λιγότερο έντονες, με τα νησιά του Ιονίου όπου οι ανισότητες είναι ισχυρές.

Ο γεωγραφικός παράγοντας. Καθορίζει τη διάκριση σε ζώνες μεγάλης καλλιέργειας (δημητριακά, ζαχαρότευτλα, βαμβάκι) που είναι πιο ίσομερείς, και σε περιοχές με εξειδικευμένες καλλιέργειες και φυτείες, που παρουσιάζουν έντονότερες κοινωνικές ανισότητες. Οι εξειδικευμένες καλλιέργειες επιτρέπουν πραγματικά εκμεταλλεύσεις μικρής εκτάσεως, αλλά δεν παύουν να ενθαρρύνουν σημαντικές επενδύσεις σε σχετικά μεγάλες εκτάσεις. Σε έθνικη κλίμακα, οι δενδροκαλλιέργειες της Ν. Ελλάδας (έσπεριδοειδή, ελιές, αμπέλια) έρχονται σε αντίθεση με τη μεγάλη καλλιέργεια των πεδιάδων της Β. Ελλάδας. Αυτή ή αντίθεση ενισχύεται συχνά από την επίδραση του ιστορικού παράγοντα. Σε τοπική κλίμακα, η φρουτοπαραγωγική ζώνη της Μακεδονίας (Βέροια - Νάουσα) αντιπαραβάλλει αυτές τις διαφοροποιημένες εκτάσεις έγγειου ιδιοκτησίας προς εκείνες της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, που είναι περισσότερο ομοιομόρφες.

Ο κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας. Η

υπαρξη μιās μικρής πόλεως τροποποιεί το ιστορικό ή γεωγραφικό σχήμα. Το αστικό κέντρο όξυνει τις ανισότητες της διαρθρώσεως της έγγειου ιδιοκτησίας. Περιλαμβάνει συγχρόνως μικρο-ιδιοκτήτες μιās εκμεταλλεύσεως «λειψάνου» (κήπος) ή σε μεγάλο βαθμό κερδοσκοπικής (μερικά στρέμματα καρποφόρων δένδρων), και μεγαλο-ιδιοκτήτες που εκμεταλλεύονται βέβαια τις γαίες τους με το σύστημα της άμεσης αυτοκαλλιέργειας (faire valoir direct), αλλά στην πραγματικότητα είναι ιδιοκτήτες άσχετοι με την καλλιέργεια (γιατροί, δικηγόροι).

3) Οι ανισότητες στις άρδευόμενες εκτάσεις και στις εξειδικευμένες καλλιέργειες

Στη μεσογειακή γη, η εκτίμηση της αξίας της εκμεταλλεύσεως γίνεται συχνά με βάση όχι την ολική έκταση, αλλά το άρδευόμενο ή φυτεμένο τμήμα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών.

Οι άνομοιότητες των άρδευομένων γαιών

Η σύγκριση δεν ήταν δυνατόν να επιχειρηθεί παρά μόνο σε δύο κοινότητες συγκριτικού έλεγ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Άρδευόμενες γαίες - Κατανομή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων
Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας

	Αριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του ολικού αριθμού εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος άρδευόμενης επιφάνειας						
		Χωρίς άρδευση	Κάτω των 56 στρεμ.	5-9 στρέμ.	Κάτω των 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	20-29 στρέμ.	30 και άνω
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	130	15,7	—	—	37,9	19,4	12,0	14,8
συνεταιρισμένοι	103	28,8	—	—	20,6	22,6	13,4	14,4
σύνολο	233	21,9	—	—	29,7	20,9	12,6	14,6
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	36	69,6	12,1	18,2	30,3	—	—	—
συνεταιρισμένοι	47	84,8	9,0	—	9,0	—	3,0	3,0
σύνολο	83	77,2	10,6	9,1	19,7	—	1,5	1,5
		Σύνολο άρδευόμενης επιφάνειας στις υπό μελέτη εκμεταλ. στρέμματα						
		Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας						
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	1656	—	—	—	14,8	17,4	18,5	49,0
συνεταιρισμένοι	1372	—	—	—	8,4	20,6	21,1	49,7
σύνολο	3028	—	—	—	11,9	18,8	19,7	49,4
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	46	—	23,9	76,0	99,9	—	—	—
συνεταιρισμένοι	58	—	13,7	—	13,7	—	34,4	51,7
σύνολο	104	—	18,2	33,6	51,8	—	19,2	28,8

χου (Κόρινθος καί Ζάκυνθος), ἢ γιατί ἡ ἄρδευση δέν γίνεται συστηματικά στις ἄλλες, ἢ γιατί ἀντίθετα ἐπεκτείνεται σέ ὅλη τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἐκταση (Ἀλεξάνδρεια), ἢ γιατί ἀπλούστατα λείπουν οἱ πληροφορίες. Ὁ πίνακας 3 δείχνει κυρίως ὅτι ἡ ἄρδευση εἶναι στή Ζάκυνθο λίγο διαδεδομένη (77% τῶν ἐκμεταλλεύσεων δέν ἄρδευοῦνται), ἐνῶ στήν Κόρινθο εἶναι λίγο περισσότερο (μόνο 22% δέν ἄρδευοῦνται).

Ἀλλά στό ἐπίπεδο τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων, οἱ διαφορές αὐξάνουν ἀκόμη περισσότερο: στήν Κόρινθο 15% περίπου τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό 49% τῶν ἄρδευομένων γαιῶν καί μόνο 27% συγκεντρώνουν τό 70% τῆς συνολικῆς ἄρδευομένης ἐκτάσεως. Στή Ζάκυνθο, μόνο 3% τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό ἡμισυ περίπου τῶν ἄρδευομένων γαιῶν. Φαίνεται λοιπόν—ἀλλά ὁ ἀριθμός τῶν παραδειγμάτων εἶναι πολύ μικρός γιά νά κάνουμε περισσότερο ἀπό μιά ὑπόθεση— ὅτι οἱ ἀνομοιότητες τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων εἶναι σημαντικότερες ἀπό τίς ἀνισότητες τῆς γενικῆς διαρθρώσεως τῆς ἐκμεταλλεύσεως, καί ὅτι εἶναι περισσότερο ἔντονες, ὅσο ἡ ἄρδευση εἶναι λιγότερο διαδεδομένη στήν καλλιεργουμένη περιοχή.

Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἄρδευση εἶναι ἐξαιρετικά ἐκλεκτική.

Οἱ ἀνομοιότητες τῶν κερδοσκοπικῶν καλλιεργειῶν

Τά σταφιδάμπελα

Πρόκειται γιά ἀμπελία κορινθιακῆς σταφίδας πού τά βρίσκουμε σέ τρεῖς κοινότητες συγκριτικοῦ ἐλέγχου (communes témoins) τοῦ δείγματος (Κόρινθος, Ζάκυνθος, Γαϊτάνι). Μιά πρώτη διάκριση φαίνεται ὅτι πρέπει νά γίνει μεταξύ πόλεων καί χωριῶν (πίνακας 4): 43% τῶν καλλιεργητῶν τῆς Κορίνθου καί 50% τῆς Ζακύνθου δέν ἔχουν σταφιδάμπελα, ἐναντι μόνο 17,6% τῶν καλλιεργητῶν τοῦ Γαϊτανιοῦ (Ζάκυνθος). Ἡ ἔλλειψη ἀμπελιῶν παρατηρεῖται κυρίως μεταξύ τῶν ἀστών, τῶν «ἀπομονωμένων» πελατῶν τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας: 54% στήν Κόρινθο, ἐναντι 31% τῶν «συνεταιρισμένων», 82% καί 18%, ἀντίστοιχα, στή Ζάκυνθο. Σύμφωνα μέ τή γενική διάρθρωση τῆς ἐκμεταλλεύσεως (πίνακες 1 καί 2), οἱ μικροκαλλιερ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Σταφιδάμπελα – Κατανομή τῶν ἐκμεταλλεύσεων
Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

	Ἀριθμός ὑπό μελέτη ἐκμεταλλεύσεων	Χωρίς ἀμπελία	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος ἐπιφάνειας μέ σταφιδάμπελα				
			Κάτω τῶν 5 στρ.	5-9	10-14	15-19	20 καί ἄνω
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	53,7	11,1	18,5	10,1	2,7	3,7
συνεταιρισμένοι	103	30,9	9,2	35,0	12,3	7,2	5,1
σύνολο	233	42,9	10,2	26,3	11,2	4,8	4,3
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	82,0	3,0	9,0	—	—	6,0
συνεταιρισμένοι	47	18,2	6,0	9,1	12,2	21,3	33,1
σύνολο	83	50,4	4,5	9,0	6,0	10,5	19,5
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	17,6	17,6	41,1	17,6	2,9	2,9

Σύνολο φυτεμένης ἐπιφάνειας στίς
ἐκμεταλλεύσεις πού ἔχουν μελετηθεῖ

Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	479	—	8,1	27,7	26,0	10,2	27,7
συνεταιρισμένοι	635	—	4,4	34,9	21,7	17,5	21,4
σύνολο	1114	—	6,0	31,8	23,6	14,3	24,1
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	178	—	1,5	9,5	—	—	89,0
συνεταιρισμένοι	931	—	0,4	1,8	5,0	11,9	80,5
σύνολο	1109	—	0,8	3,2	4,2	10,0	83,6
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	221	—	9,0	43,8	28,0	6,7	12,2

γητές, πολύ περισσότεροι από τους «συνεταιρισμένους», τείνουν πιο πολύ απ' τους άλλους στην αξιοποίηση των φτωχότερων γαιών διά της κερδοσκοπικής καλλιέργειας.

Η κατανομή της φυτεμένης εκτάσεως επιθεβαιώνει εξ άλλου τό φαινόμενο: στην πόλη της Ζακύνθου, 19,5% τού συνόλου τών καλλιεργητών κατέχουν 83,6% τής φυτεμένης εκτάσεως και μόνο 6% «άπομονωμένων» κατέχουν 89% τής φυτεμένης εκτάσεως (αντίστοιχα 33 και 80% για τους συνεταιρισμένους). Γενικά, στό χωριό (Γαϊτάνι) οί άνομοιότητες έχουν μικρή σημασία: σχεδόν όλοι οί καλλιεργητές έχουν άμπέλια, πολύ λίγοι κατέχουν μεγάλες εκτάσεις (30% στό Γαϊτάνι εκμεταλλεύονται 20 ή περισσότερα στρέμματα κορινθιακής σταφίδας, αντιπροσωπεύοντας τό 12% τής όλικής εκτάσεως σέ άμπέλια). Στην πόλη, ή κατάσταση είναι περισσότερο διαφοροποιημένη: τά άμπέλια είναι λιγότερο έκτεταμένα, αλλά άνήκουν όχι μόνο στους μικρο-ιδιοκτήτες, πού φύτεψαν όλη τήν έκταση τής άγροτικής τους εκμεταλλεύσεως (10 - 20 στρέμματα), αλλά και σέ ένα μέρος τών μεγάλων ιδιοκτητών, πού αντικατέστησαν ένα σύστημα καλλιέργειας περισσότερο έκτατικό

(δημητριακά και έλιές) μέ φυτείες κερδοσκοπικές σέ εκτάσεις σχετικά σημαντικές (πάνω από 20 στρέμματα). Ο ίστορικός παράγοντας παρεμβαίνει άλλωστε πάντοτε για νά ποικίλει αυτές τις διακρίσεις: οί ανισότητες είναι έντονότερες στη Ζάκυνθο απ' ό,τι στην Κόρινθο.²⁵

Οί έλαιώνες

Στην ίδια ομάδα τών κοινοτήτων, ή κατανομή τών ελαιώνων παρουσιάζει συχνά τά ίδια γενικά χαρακτηριστικά (πίνακας 5). Η έλιά στην Κόρινθο δέν έχει τήν ίδια θέση στην έκμετάλλευση, όπως στη Ζάκυνθο: 71% τών καλλιεργητών τής Κορίνθου δέν έχουν ελαιόδένδρα, έναντι 30% μόνο στην πόλη τής Ζακύνθου και 32% στό Γαϊτάνι. Αλλά αυτές οί ανισότητες ενδιαφέρουν πολύ

25. Ο μεγαλύτερος καλλιεργητής σταφιδάμπελων, πού συναντήσαμε στη Ζάκυνθο, κατέχει 190 στρέμματα άμπελιών, και ό μέσος όρος τών «μεγάλων» καλλιεργητών άμπελώνων (πάνω από 20 στρέμματα σέ άμπέλια) φθάνει τά 70 στρέμματα. Για τήν πόλη τής Κορίνθου οί αντίστοιχοι άριθμοί είναι 60 και 29 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Έλαιώνες - Κατανομή τών εκμεταλλεύσεων
Κατανομή τού άριθμού τών δένδρων

	Άριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% τού συνόλου τών εκμεταλλεύσεων κατ' άριθμό ελαιοδένδρων				
		Χωρίς ελαιό- δένδρα	Πάνω από 10 δένδρα	10-49	50-99	100 και άνω
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	130	61,1	1,8	7,4	7,4	22,2
συνεταιρισμένοι	103	82,4	—	5,1	7,2	5,1
σύνολο	233	71,2	0,9	6,3	7,3	14,1
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	36	39,3	—	18,1	21,2	28,3
συνεταιρισμένοι	47	21,2	—	9,0	24,2	45,4
σύνολο	83	30,3	—	13,6	22,7	33,3
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	32,3	—	14,7	32,3	20,5
	Όλικός άριθμός δένδρων στις υπό μελέτη εκμεταλλεύσεις					
						Κατανομή τού άριθμού τών δένδρων
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	5722	—	0,2	4,7	9,9	85,1
συνεταιρισμένοι	1202	—	—	11,0	39,0	50,0
σύνολο	6924	—	0,2	5,7	14,9	79,0
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	3756	—	—	2,9	12,6	84,3
συνεταιρισμένοι	9122	—	—	1,0	5,1	93,1
σύνολο	12878	—	—	1,6	7,7	90,5
Γαϊτάνι	2365	—	—	5,0	34,6	60,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Όπωροφόρα δένδρα - Κατανομή των εκμεταλλεύσεων
Κατανομή τής φυτεμένης επιφάνειας

	Αριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος φυτεμένης επιφάνειας					
		Χωρίς δένδρα	Κάτω των 5 στρεμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 καί άνω
Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	130	72,4	7,5	5,6	2,8	0,9	10,4
συνεταιρισμένοι	103	84,5	4,1	2,1	5,1	—	4,1
σύνολο	233	78,5	5,8	3,9	3,9	0,4	7,3
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	48	29,0	12,9	22,5	16,1	6,5	12,9
συνεταιρισμένοι	45	23,0	17,9	17,9	15,3	20,5	5,1
σύνολο	93	25,7	15,7	15,7	15,7	14,2	8,5
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	24	10,5	31,5	31,5	21,0	—	5,2
συνεταιρισμένοι	70	—	23,2	36,6	26,6	3,2	10,2
σύνολο	94	2,5	25,3	35,4	25,3	2,5	8,8
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	12	8,3	8,3	33,3	8,3	16,6	25,0
συνεταιρισμένοι	58	3,7	7,4	18,5	22,2	7,4	40,7
σύνολο	70	4,5	7,5	21,2	19,6	9,0	37,8
Πλάτανος	61	42,1	17,5	17,5	7,0	8,7	7,0

Σύνολο φυτεμένης
επιφάνειας στις
υπό μελέτη
εκμεταλλεύσεις

Κατανομή τής φυτεμένης επιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	465	—	3,6	8,6	6,8	3,8	76,9
συνεταιρισμένοι	191	—	4,1	7,8	27,7	—	60,2
σύνολο	656	—	3,8	8,3	12,9	2,7	72,1
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	119	—	3,8	15,1	22,9	11,6	46,3
συνεταιρισμένοι	324	—	8,0	15,7	22,2	40,4	13,5
σύνολο	443	—	6,1	15,4	22,5	27,7	28,0
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	154	—	12,9	29,2	34,4	—	23,3
συνεταιρισμένοι	713	—	6,3	21,8	26,9	4,4	40,3
σύνολο	867	—	7,4	23,1	28,2	3,6	37,3
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	143	—	2,7	19,5	7,6	23,0	46,8
συνεταιρισμένοι	870	—	1,3	8,7	16,4	7,5	65,8
σύνολο	1013	—	1,5	10,2	15,2	9,7	63,1
Πλάτανος	311	—	9,3	22,8	14,4	26,0	27,3

περισσότερο τούς μικρούς ιδιοκτήτες παρά τούς μεγάλους· οι διαφορές είναι μικρότερες στους κατόχους 100 δένδρων και άνω: 14% του συνόλου των καλλιεργητών στην Κόρινθο, 20% στο Γαϊτά-νι, 33% στη Ζάκυνθο. Η κατανομή των δένδρων επιθεωρώνει αυτό το συμπέρασμα: 14% των καλλιεργητών κατέχουν τό 79% των δένδρων στην Κόρινθο, έναντι 33% και 90% αντίστοιχα στη

Ζάκυνθο, 20% και 60% στο Γαϊτάνι. Πραγματικά, τά ποσοστά εδω μπορεί να φανούν περισσότερο άπαιηλά άπ' ό,τι οι άπόλυτοι αριθμοί ή άκόμα οι μέσοι όροι: ό μεγαλύτερος ιδιοκτήτης ελαιοδένδρων στην πόλη τής Ζακύνθου δέν έχει λιγότερες από 4.800 ρίζες, έναντι 1.250 του αντίστοιχου του τής Κορίνθου, και ό «μεγάλος» ιδιοκτήτης ελαιοδένδρων (πάνω από 100 δένδρα) έχει κατά μέσον

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Καπνός - Κατανομή των έκμεταλλεύσεων
Κατανομή της επιφάνειας που έχει καλλιεργηθεί

	Άριθμός ἀγροτικών έκμεταλλεύσεων πού έχουν μελετηθεί	% του συνόλου των έκμεταλλεύσεων κατά φυτεμένη μέ καπνό επιφάνεια					
		Χωρίς καπνό	Κάτω των 5 στρέμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 και άνω
Ξάνθη (πόλη)	71	21,8	7,8	50,0	20,3	—	—
Σέλερον	50	4,0	14,2	65,3	16,3	—	—
Όλθιον	33	3,0	33,3	54,5	9,0	—	—
Έχινος	110	4,5	4,5	59,0	27,0	3,6	0,9
<i>Όλική φυτεμένη επιφάνεια στις έκμεταλλεύσεις πού μελετήθηκαν (στρέμματα)</i>							
		<i>Κατανομή της φυτεμένης επιφάνειας</i>					
Ξάνθη (πόλη)	378	—	4,7	55,2	39,9	—	—
Σέλερον	326	—	8,5	65,3	26,0	—	—
Όλθιον	185	—	22,7	61,0	16,2	—	—
Έχινος	875	—	2,2	52,5	35,8	6,9	2,2

δρο 590 ρίζες στη Ζάκυνθο και 280 στην Κόρινθο. Παρ' όλες αυτές τις διαφορές, σχετικά με τό θέμα των έλαιοδένδρων υπάρχουν τρεις υποθέσεις τις οποίες έχουμε ήδη διατυπώσει.

—Οι άνομοιότητες παρατηρούνται περισσότερο στο επίπεδο μιάς κερδοσκοπικής καλλιέργειας όπως ή έλια, παρά στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της έκμεταλλεύσεως.

—Είναι περισσότερο αισθητές, όσο ή κερδοσκοπική καλλιέργεια είναι λιγότερο διαδεδομένη στη συγκεκριμένη περιοχή.

—Είναι έντονότερες για τούς καλλιεργητές που κατοικούν στην πόλη άπ' ό,τι είναι για τούς καλλιεργητές της υπαίθρου.

Τά καρποφόρα δένδρα

Η κατανομή των καρποφόρων δένδρων τείνει να διαφοροποιήσει αυτές τις διαπιστώσεις (πίνακας 6). Υπενθυμίζουμε ότι πρόκειται για έσπεριδοειδή (θασικά λεμονιές) στην Κόρινθο, και μηλιές και ροδακινιές στην περιοχή της Βέροιας. Οί πιο αισθητές διαφορές είναι τοπικές. Τά καρποφόρα δένδρα είναι περισσότερο διαδεδομένα στις πλαγιές του Βερμίου, στη Μακεδονία, παρά στην περιοχή της Κορίνθου, όπου οί ειδιότητες είναι περισσότερο διαφοροποιημένες (σταφιδάμπελα, έλιές): 78% των καλλιεργητών της Κορίνθου δέν έχουν καρποφόρα δένδρα, έναντι 2% μόνο στη Νάουσα, 4,5% στην Έπισκοπή, 26% στη Βέροια και 42% στον Πλάτανο. Οί διαφορές μεταξύ Βέροιας και Νάουσας εξηγούνται από τό γεγονός ότι στη Νάουσα υπάρχουν πολύ περισσότεροι μικρο-ιδιοκτήτες, οί όποιοί φύτεψαν όλόκληρη τη

γεωργική έκταση (πίνακας 1), ενώ στον Πλάτανο, τό δένδρο κρατάει πιά δεύτερη θέση μπροστά στη μεγάλη καλλιέργεια (δημητριακά, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο).²⁶

Άλλά οί τοπικές αυτές άνισότητες τείνουν να μειωθούν στο επίπεδο των μεγαλύτερων ιδιοκτητών (κατόχων 20 στρεμμάτων ή περισσότερων καρποφόρων δένδρων), οί όποιοί αποτελούν τό 7-8% του συνόλου των καλλιεργητών, εκτός από την Έπισκοπή. Άλλωστε, οί διαφορές είναι μεγαλύτερες στην Κόρινθο παρά στις κοινότητες που παράγουν ροδάκινα και μήλα: για τις σημαντικές εκτάσεις (πάνω από 20 στρέμματα ανά έκμετάλλευση καρποφόρων δένδρων), ή διαφορά μεταξύ του άριθμού των καλλιεργητών και της εκτάσεως που κατέχουν σε δένδρα, φθάνει τό 65 στην Κόρινθο και δέν ξεπερνά τό 30 στην περιοχή της Βέροιας (29 στη Νάουσα, 26 στην Έπισκοπή, 20 στον Πλάτανο και ή Βέροια).

Μήπως πρέπει ν' αναζητηθούν, στο βαθύτερο νόημα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών, οί διαφορές που παρουσιάστηκαν στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της άγροτικής έκμεταλλεύσεως, καθώς και ή αντίθεση μεταξύ μιάς μεσογειακής Έλλάδας λιγότερο ομοιομορφής και μιάς βόρειας περισσότερο εξισορροπημένης;

Ό καπνός

Η ανάλυση του πίνακα 7, που παρουσιάζει την

26. Στη Νάουσα συναντήσαμε τον μεγαλύτερο δένδροκαλλιεργητή του δείγματος (75 στρέμματα άποφοφορά), ενώ οί αντίστοιχοί της Κορίνθου και της Βέροιας δέν έχουν, αντίστοιχα, παρά 50 και 49 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Μέγεθος τών εκμεταλλεύσεων μέ βάση τήν ηλικία του άρχηγού τής εκμεταλλεύσεως (47 συνεταιριζόμενων τής Σίνδου)

Ήλικία	Μέγεθος τών εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)				Σύνολο
	Κάτω τών 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 και άνω	
Κάτω τών 45 ετών	—	66,6	26,6	6,6	31,5
45-64 ετών	—	25,0	50,0	25,0	51,0
65 ετών και άνω	25,0	25,0	37,5	12,5	17,5
Σύνολο	4,2	38,2	40,4	17,2	100,0

κατανομή τών εκτάσεων καλλιέργειας καπνού στίς κοινότητες συγκριτικού έλέγχου τής περιοχής τής Ξάνθης, θά επιθεβαινε αυτή τήν υπόθεση: ή φυτεμένη μέ καπνό έκταση σπάνια ξεπερνά τά 10 στρέμματα άνά εκμετάλλευση, και οι διαφορές μεταξύ άριθμού καπνοκαλλιεργητών και φυτεμένης εκτάσεως είναι μικρές. Στήν Ξάνθη, φθάνουν στό άνώτατο όριο: 20% τών καπνοκαλλιεργητών καλλιεργούν πάνω από 10 στρέμματα καπνού, αλλά κατέχουν μόνο τό 40% τής φυτεμένης εκτάσεως.²⁷ Είναι άλήθεια πώς ή καλλιέργεια του καπνού άπαιτεί πολύ έργατικό δυναμικό. Τό σχετικό ύψηλό κόστος του περιορίζει και μάλιστα άπαγορεύει στίς μεγάλες εκμεταλλεύσεις νά έκτεταθούν μέ τή βοήθεια μισθωτών άγρωγατών. Σχετικά μέ αυτό, έχει σημασία τό γεγονός ότι στήν πόλη τής Ξάνθης, στήν οποία υπάρχουν μεγάλοί καπνοκαλλιεργητές (54% τής άγροτικής εκτάσεως σε εκμεταλλεύσεις άνω τών 70 στρεμμάτων) υπάρχουν και οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις χωρίς καπνό (22%): οι μεγάλοί ιδιοκτήτες προτιμούν μάλλον νά συνεχίσουν τήν έκτατική και μηχανοποιημένη καλλιέργεια δημητριακών, παρά νά επιδοθούν στή λεπτή καλλιέργεια του καπνού, ή οποία δέν αποδίδει παρά μόνο στό πλαίσιο τής οικογενειακής εκμεταλλεύσεως.

Έέλος, ή διάρθρωση τών εξειδικευμένων καλλιεργειών μās επιτρέπει νά καθορίσουμε τήν άνάλυση του έγινε στό συνολικό επίπεδο τής εκμεταλλεύσεως. Πολλές φορές, υπάρχει κάποια υπερβολή στίς πιο σημαντικές διαφορές: είναι οι καλλιεργητές ή οι πιο εύνοούμενες περιοχές που παρουσιάζουν επίσης τις πιο άισθητές άνομοιότητες. Άπό τήν άποψη αυτή, ή επανάληψη τών τριών παραγόντων που έχουμε ήδη αναφέρει άποδεικνύεται ένδιαφέρουσα.

Ό ιστορικός παράγοντας τείνει νά έπισκιασθεί. Διατηρείται περισσότερο στή Ζάκυνθο, όπου άποτελεί τήν αίτια για πιο φανερές άνισότητες, παρά στήν Κόρινθο, στήν κατανομή τής άρδευόμενης εκτάσεως. Πραγματικά, αυτό που έχει άπομείνει

άπό τις μεγαλύτερες εκτάσεις διατηρεί ίχνη μιās έκτατικής άγροτικής οικονομίας, κατά τήν οποία οι εξειδικευμένες καλλιέργειες, οι οποίες άπαιτούν έργατικό δυναμικό και επενδύσεις, εισάγονται μέ άργό ρυθμό, όπως στήν περίπτωση μεγάλων εκμεταλλεύσεων μέ δημητριακά, στήν πεδιάδα τής Ξάνθης. Οι άνισότητες στήν κατανομή τών εξειδικευμένων καλλιεργειών είναι πρόσφατες και άναφέρονται στίς διαδικασίες τών σαράντα τελευταίων ετών, ιδίως μετά τόν πόλεμο.

Ό κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας φέρνει σε αντίθεση τήν πόλη μέ τό χωριό. Ξαναβρήκαμε τήν άποφασιστική επίδραση του στά σταφιδάμπελα και τήν ελιά. Τις άνομοιότητες τίς αντίλαμβάνονται λιγότερο οι καλλιεργητές που κατοικούν στήν έπαρχία, όπου ή πλειονότητα κατέχει φυτείες, και όπου υπάρχει μία ίσορροπία στήν κατανομή. Στήν πόλη παρουσιάζονται σημαντικές άνισότητες: μεγάλοί άριθμοί καλλιεργητών που δέν έχουν καμιά κερδοσκοπική καλλιέργεια, μικροί καλλιεργητές οι οποίοι φύτευαν όλη τήν υπό εκμετάλλευση έκταση, αλλά δέν αντιπροσωπεύουν παρά ένα άσήμαντο μέρος τής όλικής εκτάσεως, μερικοί μεγάλο-ιδιοκτήτες που κατέχουν μεγάλες εκτάσεις.

Ό γεωγραφικός παράγοντας αντιπαράθετει πάντοτε μία Βόρεια Έλλάδα μέ περισσότερο έξισοροποιημένες τάσεις, πρόσ μιá μεσογειακή Έλλάδα μέ έντονότερες άνισότητες που είναι λιγότερο αίσθητές στά όπωροφόρα δένδρα και τόν καπνό παρά στά σταφύλια Κορίνθου, τά έσπεριδοειδή ή τά έλαιόδένδρα. Η άγροτική μεταρρύθμιση, δραστηριότερη στή Βόρεια Έλλάδα λόγω τής μαζικής εγκαταστάσεως τών προσφύγων, καθώς και μία παλαιότερη άστικοποίηση στή Νότια Έλλάδα, έξηγούν άνισοι τής διαφορές. Άποδεικνύουν ίσως έναν έντονο βαθμό προόδου στίς άνισότητες, που συνεχώς δξύνονται.

4) Οι άνισότητες, μέ βάση τήν ηλικία του καλλιεργητή και τόν άριθμό τών προσώπων που ζούν άπό τήν εκμετάλλευση

Η άνάλυση έπρεπε νά περιορισθεί εδω μόνο σε ένα συνεταιρισμό τής Σίνδου, που μās έδωσε τά άναγκαία στοιχεία. Είναι έξ ίσου ένδιαφέρουσα. Ό πίνακας 8 δείχνει τό μικρό άριθμό τών ηλικιωμένων καλλιεργητών: 17,5% του συνόλου είναι άνω τών 65 ετών. Άλλά είναι περισσότερο άνησυχητική ή διαπίστωση ότι οι καλλιεργητές ηλικίας 45-65 ετών είναι περισσότεροι άπό τό ήμισυ του συνόλου (51%). Υπάρχει έπομένως μιá καταφανής γήρανση του γεωργικού πληθυσμού και ή επίδραση τής μεταναστεύσεως πλήττει ιδιαίτερα τις τάξεις τών νέων ηλικιών: ό μικρός άριθμός τών νέων γεωργο-καλλιεργητών φανερώνει κάποιο κίνδυνο για τό μέλλον τής Σίνδου.

²⁷ Ό μεγαλύτερος καλλιεργητής του δείγματος μένει στόν Έζινο και φυτεύει κάθε χρόνο 20 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και αριθμός ατόμων που ζούν από την εκμετάλλευση (47 συνεταιρισμένων της Σίνδου)

Αριθμός ατόμων	Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)					Σύνολο	Μέσος αριθμός στρεμ./προσώπων
	Κάτω των 20 στρεμ.	20-39 στρεμ.	40-69 στρεμ.	70 και άνω			
1-2	15,6	20,0	64,4	—	100	21	
3-4	—	29,8	40,5	29,7	100	12	
5-6	—	16,9	34,7	48,4	100	14	
7 και άνω	—	—	26,3	73,7	100	13	
Σύνολο	1,6	23,9	40,8	33,7	100	12,8	
Μέσος αριθμός στρεμ./προσώπων	12	9,1	11,8	19,9	12,8		

Οι γεωργο-καλλιεργητές των 45-64 ετών εμφανίζουν σαν πραγματικός παράγοντας «μπλοκαρίσματος» της διαρθρώσεως της ιδιοκτησίας, γιατί οι ηλικιωμένοι αγρότες δεν διατηρούν συνήθως παρά μία εκμετάλλευση που συμπληρώνει την αγροτική τους σύνταξη, πολύ πενιχρή άλλωστε.²⁸ Άλλα οι καλλιεργητές ηλικίας 45-64 ετών συγκεντρώνουν εκτάσεις ιδιαίτερα σημαντικότερες από τον μέσον όρο: τρία τέταρτα από αυτούς διαθέτουν πάνω από 40 στρέμματα, τó ένα τέταρτο πάνω από 70 στρέμματα (μέσο μέγεθος εκμεταλλεύσεως στην κοινότητα, 45 στρέμματα). Αντίθετα, τά δύο τρίτα των καλλιεργητών ηλικίας κάτω των 45 ετών άδικούνται πολύ και κατέχουν λιγό-

τερα από 40 στρέμματα. Οί κλασικές διαδικασίες συγκεντρώσεως (κληρονομιά και αγορά) ενισχύουν επομένως τή θέση των πιο ηλικιωμένων καλλιεργητών. Η ζωτική ανάγκη για γή είναι ιδιαίτερα αισθητή στους νεότερους: ή χορήγηση προικας συχνά δεν είναι σε θέση να διορθώσει τίσ ανισότητες. Γι' αυτό λοιπόν είναι εξαιρετικά εύαλωτοι στις εξωτερικές προκλήσεις.

Ως προς τόν αριθμό των ατόμων τά όποια ζούν από τήν εκμετάλλευση, εδω παρουσιάζεται κάποια ισορροπία με τó μέγεθος τής εκμεταλλεύσεως (πίνακας 9). Μόνο τά μικρά νοικοκυριά (1-2 προσώπων) και οί μεγάλες εκμεταλλεύσεις φαίνονται πώς προσφέρουν άτομικά ηλίκα πολύ άνωτερα από τόν μέσον όρο των 12,5 στρεμμάτων κατ' άτομο. Πραγματικά, ό ρόλος των συμπληρωματικών εισοδημάτων είναι πολύ πολύπλοκος εδω, για νά μπορέσουμε νά δώσουμε μία σωστή άνάλυση.

28. 150 φράγκα (900 δρχ.) περίπου τήν τριμηνία, τήν εποχή που έγινε ή έρευνα, για ένα ζευγάρι ηλικιωμένων συζύγων που και οί δύο τους ήταν πάνω από 65 χρόνια.

(συνεχίζεται στο επόμενο ελληνόγλωσσο τεύχος, άρ. 33)